

A MAGYAR HOLOKAUSZTOT TÁRGYALÓ PUBLIKÁCIÓK ELEMZŐ ÁTTEKINTÉSE 1945-TŐL A RENDSZERVÁLTÁSIG

SZEPESSY PÉTER

Ebben a dolgozatban az 1944-es német megszállásról és annak legszembetűnőbb következményéről: a magyar holokausztról lesz szó; a téma megközelítési módja azonban sajátos. Sajátossága először is az, hogy az eseményeket ezúttal kizárólag utólagos interpretációk alapján próbáljuk meg rekonstruálni. Nem használunk egyidejű dokumentumokat, amelyeket össze lehet hasonlítani a később keletkezett dokumentumokkal, visszaemlékezésekkel vagy másodlagos elemzésekkel. Továbbá nem hasonlítjuk össze az ún. „történelmi tényeket” azzal a képpel, amit az utókor később az eseményekről kialakított. Szeretnénk tetten érni azt a folyamatot, illetve annak működési mechanizmusát, amelynek során az események utólagos feldolgozása „létrehoz” egy sajátos „történelmet”: a visszaemlékezők történelmét, s nem áll szándékunkban „összehasonlító elemzést” végezni az „igazi” történések és az utólag konstruált „történelem” között. A mi szándékunk tehát korlátozottabb: szeretnénk néhány szempont szerint megvizsgálni azt, milyen kép alakulhatott ki a német megszállásról és annak következményeiről az események után néhány évvel, illetve még később, olyanok körében, akik nem is éltek még akkor. A tanulmány a háború utáni újságcikkek és publicisztikák alapján tesz kísérletet a „konstruált történelem” rekonstrukciójára. Ahhoz azonban, hogy ezt meg tudjuk tenni, meg kell határoznunk azt, mit tekintünk a német megszállás legfontosabb következményeinek, vagyis miféle történetet keresünk a múltban.

Először is a német megszállás következtében a magyar katonai és külpolitikai mozgástér végletesen beszűkült. A németek tudta nélkül szinte semmi érdemlegeset tenni nem lehetett. A magyar katonai alakulatok elhelyezkedését és különböző helyzetekben való alkalmazását a német hadvezetés döntötte el. Ennek megfelelően a hátországi hadigazdálkodás szerkezetét és a gazdaság produktumainak felhasználását illetően is a német hadvezetésnek ill. a német birodalmi képviselőnek volt döntő szava. A magyar nyersanyagkészleteket és a humán erőforrásokat is a német hadigépezet szolgálatába állították. További következménye mindennek az lett, hogy a háborúból úgy kilépni, hogy Magyarország területe ne váljon hadszínterré, nem lehetett; s a megszállás után ennek semmilyen reális lehetősége nem volt.

A központi esemény, amelyet vizsgálatunk tárgyává teszünk, a zsidóság gettókba kényszerítése és a vidéki zsidóság deportálása. A német megszállás után szinte azonnal megkezdődött a deportálások előkészítése, s mindehhez a magyar hivatalos szervek is segítséget nyújtottak (vasút, csendőrség). A háború utolsó

évében kb. 600 000 magyar zsidó pusztult el haláltáborokban, munkatáborokban, a fronton munkaszolgálatosként és a nyilas terror következtében. A vészkorszakhoz való viszony azonban a háború utáni években enyhén fogalmazva is ambivalens volt. Kevés szó esett róla, és az sem mindig a megnyugtató tisztázás szándékával. A mai magyar kulturális és politikai közélet is tele van kölcsönös vádaskodásokkal, gyanúsítgatásokkal, ki nem mondott, rejtett értelmet és szándékot kereső és leplező újságcikkekkel és politikai nyilatkozatokkal. Ezek nagyon sokszor visszautalnak a XX. századi magyar–zsidó együttélésre, a vészkorszakra és arra, ami azután történt illetve nem történt: vagyis a tisztázás, a kibeszélés elmaradására. Ezzel kapcsolatban kell szólnunk arról a valószínűleg „történelmietlen” fölvetésről, hogy mi lett volna, ha nem következik be a német megszállás ami azonban elvezet bennünket egy nagyonis valóságos kérdéshez: a felelősség kérdéséhez.

* * *

Még be sem fejeződött a háború, amikor 1945. május 6-án a *Népszava* cikket közölt „Két dokumentum március 19-ről” címmel. Mindenki tudta, aki olvasta, hogy 1944. március 19-ről van szó. Az írásban a Honvédelmi Minisztérium parancsát közlik, amely a 484. bbk. III. csfség 1944. számú parancsa volt, amely a bevonuló német csapatokkal szembeni ellenállást megtiltja a magyar alakulatoknak.¹ Ki volt a felelős a megszállásért, és azért, hogy az olyan módon mehetett végbe, ahogyan végbement? Ez a téma kezdettől érdekelte a magyar közvéleményt, annak ellenére, hogy mindenki átélte az eseményeket, mindenkinek volt arról emléke, nyilván véleménye is. Jó lett volna bizonyosat tudni. Az újságok természetes módon a háborúval és annak utóhatásaival foglalkoztak, de tényszerű adatot nem sokat közöltek. Ez a jegyzőkönyv az egyik kivétel.

Mátrai Sándor a *Demokrácia* nevű lapban, – amely kiscsajda lap volt, főszerkesztője ifj. Tildy Zoltán – cikket jelentetett meg a „miniszterelnökség titkairól”.² Ebben több a legenda és a mesés elem, mint a valóság, de az olvasók bizonyára élvezték, különösen azok, akik minden rosszat feltételeztek már előzőleg is a politikusokról. Mátrai Sándor néhány héttel később közölte a március 19-i koronatanács jegyzőkönyvét.³ Ez valóban hiteles jegyzőkönyv, aki átolvasta, sokat tanulhatott belőle, világosabban láthatta, mi történt vele és az

¹ „Két dokumentum március 19-ről”, *Népszava* 1945. május 6.

² Mátrai Sándor: „Fellebben a függöny a miniszterelnökség titkairól”, *Demokrácia* 1945. július 22.

³ Mátrai Sándor: „Mi történt Horthy és Hitler utolsó tanácskozásán?”, *Demokrácia* 1945. augusztus 3.

országgal az elmúlt évben. Mátrai Sándornak nem lankadt érdeklődése az 1944-es esztendő iránt: 1946. január 5-én a *Képes Figyelő*ben ismét megjelent egy cikke.⁴ Ez az „ANTI ez snájdig dolog lesz” címmel látott napvilágot. Állítólag hiteles forrás alapján közli a Sztójay-kormány első ülésének történetét. Jegyzőkönyvet nem mondhatunk, mert a cikk nem azt közöl, és egyébként is megkérdőjelezhető a hitelessége, továbbá az informátor megbízhatósága is. Mindenesetre jelzi: az olvasók és az újságíró is érdeklődött a közelmúlt eseményei iránt. Mindenesetre valószínű, ha hiteles jegyzőkönyv alapján írta volna meg Mátrai a cikkét, akkor sem kapott volna az olvasó sokkal jobb képet az ülés menetéről és az azon résztvevők vezetői kvalitásairól.

Minden újság rendszeresen és részletesen beszámolt a népbírószági tárgyalásokról, ítéletekről és a kivégzésekről is: ezekben a beszámolóokban a bírósági ítéletek indoklása alapján adják elő az illető elítélt múltját. Szinte minden lap rendszeresen közöl leleplező cikkeket a német megszállók és magyar kiszolgálóik gonosztetteiről, ami egy idő után láthatóan fásulttá tette az olvasókat és az újságírókat is. Ennek illusztrálására álljon itt egy példa. Abban a lapszámban, ahol Lévai Jenő hosszú cikksorozatot indít a zsidómentő akciókról, találunk egy beszámolót Ládai Mihály nyilas belügyi államtitkár akasztásáról. Az újságíró kedélyes hangnemben ír arról, hogy Ládainak órákat kellett várnia saját akasztására, mivel a hóhérok sztrájkoltak, magasabb bért követelve. Később sikerült a munkahelyi tárgyaláson megegyezni, és Ládait felakasztották, immáron emelt munkabérért.⁵ Ugyanez a lapszám első oldalon számol be Dálnoki Veres Lajos letartóztatásáról. Ez az esemény már mutatja: más irányba mozdul el a politika és a közvélemény érdeklődése is a következő hónapokban.

Közel két éven keresztül kapott a magyar újságolvasó híreket a magyar és a német háborús bűnösök elítéléséről, ennél jóval kevesebb szó esett az események háttéréről. Kevés az oknyomozó cikk, és azok sem mindig megbízható információkra támaszkodnak. Szintén a *Képes Figyelő* jelentette meg 1945 novemberében Csonka Emilnek, Szálasi titkáranak naplórészletét; ezen kívül számtalan egyéni visszaemlékezés volt arról, hogy az illető hogyan élte át a háború utolsó évét. Ezek a cikkek sok új információt az olvasók számára nem tartalmazhattak. Nagy valószínűséggel ők maguk is hasonló események tanúi lehettek, hasonló körülmények között. Példaként álljon itt egy eset. A *Képes Figyelő* előbb említett számában, ahol Csonka naplórészletét közlik – egyébként kommentár nélkül – a szemközti oldalon Dr. Farkas Lujza közöl leleplező cikket Fedák Sáriról. Farkas Lujza szerint Fedák Sári élete legboldogabb napjának nevezte 1944. március 19-ét. Egyéb intimításokat is közöl Fedákról, mind

⁴ Mátrai Sándor: „Sztójay Döme első minisztertanácsának lefolyása 1944. március 31-én”, *Képes Figyelő* 1946. január 5.

⁵ *Képes Figyelő* 1947. január 25.

kompromittáló adat. Azt nem tudjuk, honnan volt Farkas ennyire jól informált. A nyilasokról sem jelent meg oknyomozó cikk. Az újságok beérték a különböző ítéletek ismertetésével, igaz, akkor nem fukarkodtak az elmarasztaló jelzők használatával. Az a benyomásunk, hogy közvetlenül a háború után nem értek meg a feltételek arra, hogy kellő távolságtartással lehessen írni a háborús évekről. Túlságosan közeliak voltak az átélt események. Az első komolyabb cikksorozat az ostromlott Budapestről 1949. január 23-ától jelent meg a *Magyar Nemzet*-ben, május 3-ig.⁶

A későbbiek során elsősorban történelmi ismeretterjesztő publikációk jelentek meg, de nem túl nagy számban, elsősorban az évfordulókhoz igazodva. Rögtön szemünkbe tűnik, hogy az ötvenes években a szélesebb olvasói réteghez szóló publikáció a német megszállásról illetve a deportálásokról nem jelent meg. Az első cikk, amelyet az érdeklődő (de nem feltétlenül szakértő) közönség e tárgyban olvashatott, Ránki György tanulmánya volt 1963-ban.⁷ Ezt követték az első „évfordulós” kiadványok 1964-ben: Juhász Gyula és Karsai Elek két kisebb tanulmánya az *Élet és Tudomány* című ismeretterjesztő hetilapban.⁸ A két kiváló történész a kor színvonalán, az akkori tudományos ismereteknek megfelelően foglalta össze mindazt, amit akkor a témáról tudni – és publikálni – lehetett. Nem jelezzük itt a kifejezetten a szakmának szóló, szakfolyóiratokban megjelenő cikkeket.⁹

Szintén 1964-ben olvashattak az érdeklődők először a Szálasi-puccs eseményeiről magasabb színvonalon, de mégis közérthető formában.¹⁰ A húsz éves „évfordulós” elég jelentősnek tűnt a hivatalos szervezetek ahhoz, hogy néhány jól kiválogatott publikációt megjelentessenek. Ez után, mintegy hagyományt teremtve, megfigyelhető lesz az „évfordulós” cikkek elterjedése. Egy-két kivételtől – és természetesen a kifejezett szakmunkáktól – eltekintve, többször visszatér a kampányjelleg. A következő jeles év az 1974-es: a harmincadik év, ami eltelt a szörnyű idők óta. Sokak számára tűnhetett úgy, hogy elérkezett az idő a higgadt, nyugodt légkörű visszatekintésre; meglepődve tapasztaljuk azonban, hogy kevés publikáció jelenik meg a témáról. A kiadások

⁶ „A vérző város”, *Magyar Nemzet* 1949. január 23 – május 3.

⁷ Ránki György: „Az ország német megszállása és Horthy hadserege”, *Valóság* 1963, 3. sz.

⁸ Juhász Gyula: „Magyarország megszállása, 1944. március 19.” *Élet és Tudomány* 1964, 12. sz.; Karsai Elek: „Egy gyászos évforduló. A deportálások kezdete”, *Élet és Tudomány* 1964, 20. sz.

⁹ A téma iránt érdeklődők figyelmébe, a témát érintő bibliográfia: Várady Géza: „Magyarország német megszállása, 1944-45. Válogatás az összefoglaló művekből”, in *Magyarország 1944. Német megszállás*, szerk. Vargyai Gyula és Almási János, Nemzeti Tankönyvkiadó 1994, 154 skk. o.

¹⁰ Rozsnyó Ágnes: „A Szálasi-puccs”, *Élet és Tudomány* 1964, 41. sz.

koncentráltága is megszűnik, időben hosszan elhúzódik a visszatekintő írások megjelenése. Az „évforduló” tulajdonképpen két évig tart. A szépirodalom területén két fontos, korszakos mű jelenik meg: Ember Mária *Hajtűkanyar* és Kertész Imre *Sorstalanság* című regénye. Egyik sem marad visszhang nélkül, de mivel témájukat tekintve inkább a vészkorszak eseményeit feldolgozó írások, az elemzésükre majd ott visszatérünk.

Az 1977-es év az első komolyabb „nyilas könyv” megjelenésének éve.¹¹ Rögtön a következő évben kisebbfajta szenzációnak minősül Karsai Elek *Szálasi naplója* című publikációja.¹² Itt kell megjegyeznünk, hogy általában is megnőtt a közelmúlt történetét feldolgozó ismeretterjesztő kiadványok és műsorok száma a hetvenes évtizedben: a Magyar Televízióban ekkoriban kezdődnek el a XX. század történetét bemutató dokumentum-sorozatok.¹³

A következő fontos dátum 1984. Ismét évforduló. Az egyik legnépszerűbb kiadvány a *História* történelmi folyóirat kiadványa lett.¹⁴ Ebben az évben jelent meg a Magvető kiadó „Nemzet és emlékezet” sorozatában Vigh Károly: *Ugrás a sötétbe* című könyve is a sikertelen kiugrási kísérletről. De ez az az év, amikor kiadásra kerültek olyan cikkek is, amelyek évtizedekig nem láthatnak ismételt napvilágot: gondolunk itt elsősorban Bibó István tanulmányára.¹⁵ Ugyancsak ebben az évben jelent meg magyarul először, és nagy siker volt a könyvpiacra Gideon Hausner *Ítélet Jeruzsálemben* című könyve az Eichmann-per történetéről. Két jelenségre is felfigyelhetünk ekkoriban. Az egyik az, hogy nem áll le a történelmünket közérthető formában tárgyaló publikációk sora az „évforduló” végével; tovább folytatják a cikkek megjelentetését a különböző értelmiségi folyóiratok, s a könyvkiadók is több ismeretterjesztő kötetet dobnak a piacra. Nő az érdeklődés, ugyanakkor csökken az ideológiai központ irányító szerepe (és valószínűleg az ereje is) arra, hogy beleszóljon a kiadók mindennapi munkájába. A másik figyelemre méltó változás az, hogy egyre több az olyan kiadvány, amelynek a magyar vészkorszak a tárgya.

* * *

Magyarország jelenlegi területén 1945. december 31-én 195 000 zsidó élt. Ez megközelítőleg 40% az 1941-ben zsidónak tekintett személyek számának: 1944. március 19-én a jelenlegi ország területén kb. 461 000 zsidó élt. A zsidóságot ért

¹¹ Rozsnyó Ágnes: *A Szálasi-puccs*, Népszerű történelem, Kossuth 1977.

¹² Karsai Elek: *Szálasi naplója. A nyilasmozgalom a második világháború idején*, Kossuth 1978.

¹³ Ezek anyaga a későbbiekben könyvalakban is megjelent. Bokor Péter: *Végjáték a Duna mentén*, RTV – Minerva – Kossuth 1982; *Zsákutca*, RTV – Minerva 1985.

¹⁴ *Az 1944. év története*, szerk. Glatz Ferenc, Lapkiadó 1984.

¹⁵ *Lásd Zsidókérdés – Asszimiláció – Antiszemitizmus*, szerk. Hanák Péter, Gondolat 1984.

veszteség azonban ennél nagyobb, hiszen a magyar állami szervek, a politikai intézményrendszer, az egyházak és az egész társadalom ténylegesen a megnagyobbodott ország területén volt felelős állampolgárai életéért. Az egész ország területén pedig kb. 825 000 zsidónak tekintett személy élt 1941-ben; 1944. március 19-én mintegy 762 000 zsidó. Közülük 1945. december 31-én 260 000 volt életben, ez megközelítőleg az eredeti (1941-es) létszám 32%-a. A veszteség 68%. Tájékoztatóképpen néhány európai ország hasonló adatai:

Ausztriában a veszteség 75%

Csehszlovákiában 79%

Franciaországban 44%

Hollandiában 80%

Lengyelországban 97%

Romániában 60%

A publicisztikák sora nagyon hamar, már 1945. márciusában elindul, a *Szabad Nép*ben Darvas József „Őszinte szót a zsidókérdésben!”¹⁶ című cikkével. Ebben a tulajdonképpen ünnepi számban többek között Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Horváth Márton, Losonczy Géza írt cikket. Nem világos, hogy tudatos szerkesztői koncepció van-e a Darvas-cikk megjelentetése mögött, vagy éppen ellenkezőleg, a koncepció hiánya. Darvas véleménye szerint az őszinte szó „az ide is vágok, oda is vágok” módszerben jelenhet meg a leghatásosabban. Egy állítólagos zsidó ember, aki „Krisztusarcú” és sokat szenvedett, mondja el véleményét Darvasnak, aki azt csak tolmácsolja a közvéleménynek. A „Krisztusarcú” aggódik az éppen csak kialakuló demokrácia jövőjéért: „a zsidókérdés még nem elintézett dolog” – mondja, majd így folytatja: „Hallgatni róla talán kényelmes, de nem becsületes álláspont. S főleg nem hasznos, éppen az épülő demokrácia érdekében. Mert a hallgatás mögött – ezt ön is jól tudhatja – olyan keserűségek gyűlnek zsidók és nem-zsidók részéről egyaránt, amelyek, ha elintézetlenek maradnak, komolyan zavarhatják az új magyar demokrácia munkáját.” A „zsidókérdésről” van szó, mondja Darvas, „amely még mindig itt kísért közöttünk” De mi ennek a tartalma? Darvas szól az áldozatokról, a sok szenvedésről, amit a zsidóságnak el kellett szenvednie. Azokról, akik életben maradtak, de el kell viselniük azt a fájdalmat, hogy szeretteik elpusztultak. A „reakció” által gerjesztett antiszemitizmusról, amit nehéz lesz levetkőzni: „[...] az antiszemita fertőzés igen súlyos volt, azt botorság lenne tagadni.” A zsidóságot „rehabilitálni” kell, ahogyan Darvas mondja – de ne essünk túlzásokba! Az egyszerű kisembert „elvakította a propaganda és engedte, hogy urai belevigyék egy bűnös háborúba, amelynek ostora aztán az ő testén szakított szörnyű sebeket.

¹⁶ *Szabad Nép* 1945. március 25.

[...] Ma azután, amikor eszmélni kezd, az ellenkező végletbe esve, ki sem meri mondani hangosan a 'zsidó' szót" Arra a kérdésünkre, hogy mi lehet a „zsidókérdés” konkrét tartalma, találunk Darvasnál egy utalást: „Szólni kell mind a két fél felé, nyíltan, őszintén és keményen. Egyik felé meg kell világítani tisztán amit huszonöt esztendő alatt soha sem lehetett a zsidókérdés társadalmi háttérét.” A cikkben utalás történik a gazdag bankárookra, gyárosokra és kereskedőkre, akikre a reakció erői mindig is mutogattak, gerjesztve a szegény emberekben az antiszemitizmust. Mindezt a demokrácia érdekében le kell leplezni, miként a „zsidó bosszúról” szóló nyilas meséket is. „De a zsidóság egy része felé is kell az őszinte, kemény beszéd” – állítja Darvas. A cikk eddigi részében semmi olyan állítás vagy utalás nem volt, ami a kommunista párt lapjában, 1945-ben ne jelenhetett volna meg. Ezután azonban az eddig kifejtettek ellenkezőjét is elmondja Darvas, négy bekezdésen keresztül. A zsidók ugyan sokat szenvedtek, de ne „mártíromkodják túl” magukat. Mások is szenvedtek már ebben a hazában sokat, pl. a parasztok, akiket évszázadokon keresztül elnyomtak és kizsákmányoltak. A szenvedés tehát nem lehet „nemesi kutyabőr”, amelyért most előjogok járnak. „Pedig ma határozottan van a zsidóságnak egy része, szerencsére kisebb része – főleg éppen olyan polgári elemek, akik soha nem tettek semmit a fasiszmus ellen, a demokráciáért –, amely elvárja, sőt követeli ezt az elismerést.” A következő kemény szó a „lógósoknak” szól: ne akarják a munka könnyebb végét megfogni. Értsd: ne akarjanak gazdag bankárok és kereskedők lenni újra. „Miért akarnak hát most hamis mártíriumuk leple mögött tétlenkedni azok, akik, amíg lehetett, mindig a napos oldalon állottak?” Azután a „zsidó bosszúról” Nem lesz zsidó bosszú, ez csak nyilas propaganda, állítja Darvas, majd néhány bekezdéssel lejjebb így ír: „Az utóbbi esztendők során egy furcsa – munkaszolgálatos – szemlélet fejlődött ki náluk: úgy tanulták meg a világot látni, hogy vannak keretlegények és vannak munkaszolgálatosok. Most, hogy fordult a világ, ők szeretnének keretlegények lenni...” Vagyis ne akarják a zsidók túlhangsúlyozni a szenvedéseiket, mert mások is szenvedtek már eleget, ne akarjanak előjogokat, mert zsidók, továbbá ne akarjanak bosszút. „Elvégre nem minden zsidó született demokrata, és közöttük is szép számmal akad gyenge képességű, munkáért nem nagyon rajongó ember.”

Tudatos volt-e ennek a cikknek az első számban való megjelentetése? Vajon mi volt a kommunista párt szándéka ezzel a cikkel? Tükrözi-e a párt álláspontját, avagy csak Darvas egyéni véleménye? Állíthatjuk, hogy tudatos volt a cikk megjelentetése. A kommunista párt többek között ezzel a cikkel is, de más egyéb gesztusokkal is le akarta magáról mosni a „zsidó párt” címkét: mi kommunisták a szegények és kizsákmányoltak pártja vagyunk, függetlenül a származástól! Darvas cikke elméleti szempontból semmi újat nem hozott. A zsidókérdés társadalmi háttére a vulgármarxista megközelítésű „gazdag zsidók”, akik kizsákmányolják a dolgozókat, és akiket a fasiszta reakció azonosít az

összes zsidóval. Pedig nem minden gazdag ember zsidó – mondja Darvas. „A kizsákmányolt, nyomorgó munkástömegek előtt a zsidó kapitalistákat kell szidni akkor talán nem veszik észre, hogy a tőke, legyen az a legjámborabb keresztény kezében is, mindenképpen kizsákmányolja, megnyomorítja a munkást.” Darvas József cikke 1945. márciusában nem tisztázott semmit a zsidókérdésben, hiába volt címében az „őszinte szó” Darvas és a kommunista párt célja a cikk megjelentetésével valószínűleg nem esett egybe, de mindkettőnek volt vele célja. Úgy tűnik, egymást használták föl, különböző okok miatt. A kommunista vezetők örültek, hogy egy közismert népi író, akiről köztudott, hogy nem zsidóbarát, ír cikket a zsidók szenvedéseiről. A cikk második felében megfogalmazott fenyegetés pedig értelmezhető volt a kapitalisták és egyéb „lógósok” figyelmeztetéseként egyrészt, másrészt hitelesebbé tehetette a kommunista pártot az elfogulatlan jóvátétel támogatói sorában. Erre a legitimációs „trükkre” a pártnak nagy szüksége volt. Darvas valószínűleg azt írta meg, amit gondolt, és örült, hogy mindezt a kommunisták lapjában teheti: ez bizonyos fokú védettséget adott számára. Darvas tartott attól, hogy ezután a zsidók előrenyomulnak és a legtöbb kulcspozíciót megszerzik maguknak a politikai, gazdasági és kulturális életben. Ennek a félelmének a cikkben hangot is adott – „őszintén” Augusztus 26-án, a Nemzeti Parasztpárt gyűlésén a márciusi cikkében írtakhoz hasonló gondolatokat fejtett ki: „Van itt egy réteg, amely valóban embertelen szenvedéseket volt kénytelen az elvakult gyűlölség következményeképpen elviselni. Ez a réteg most a szenvedések jogán előjogokat követel magának. Mi elismerjük szenvedéseiket, tudjuk nagyon jól, mit kellett túrniük, mi magunk is mindent megtettünk segítségükre az üldöztetés nehéz idejében, de nem hallgathatjuk el, hogy ha a szenvedések jogán valakinek joga van jóvátételt követelnie, akkor az a dolgozó magyar nép.”¹⁷

Darvas cikke nem maradt visszhangtalan, válaszcikket közölt Parragi György „Új antiszemitizmus?” címmel, és a *Népszavában* Hámori László „Antiszemitizmus és monopolizmus” címmel. A Parasztpártot meggyanúsítják bizonyos antiszemita szimpátiával. Erre a párt befolyásos vezetői válaszolnak a *Képes Figyelőben*. Kovács Imre cikkében felveti a felelősség kérdését. Sajnos nem elemzi következetesen és elmélyülten a problémát, kizárólag hírlapi szinten ír, de így sem érdektelen megvizsgálunk írását. Kovács elhatárolja a „zsidókérdést” az „antiszemitizmustól” Az antiszemitizmus a propaganda által terjesztett gyűlöletes tévhit, amely az elmúlt szörnyű eseményekhez nyújtott háttérrel és alapot. A „zsidókérdés” azonban a jelenben is megvan. Kovács szerint a magyar társadalom egyetemlegesen, és különösen a parasztság, nem tehető felelőssé a zsidóüldözések miatt. A magyar parasztság nem volt antiszemita, és most sem az. „Ami antiszemitizmus volt a magyar társadalomban, azt a

¹⁷ Darvas József: „Vissza a néphez”, *Szabad Szó* 1945. augusztus 28.

magyarsággal vajmi kevés közösséget vállaló, inkább idegen elemek szították. Maga a nép megférte a zsidósággal.” A következő bekezdés kulcsfontosságú gondolatokat fogalmaz meg: minden ezután lezajló vita e körül a problematika körül forog majd, kimondva vagy kimondatlanul. „Ma azonban más a helyzet. Amit elkövettek a zsidósággal, azt a zsidóság az egész magyarság rovására írja, és nem ismeri azt a megkülönböztetést, amit mi ismerünk, hogy tudniillik vannak jó zsidók és vannak rossz zsidók, mint ahogy jó keresztények és rossz keresztények. [...] A zsidóság olyan rendészeti, közigazgatási és gazdasági pozíciókat foglalt el, amelyekből érezteti ellenszenvét a magyarsággal szemben, sokszor nagyon szerencsétlenül, és ennek következménye, hogy lassan-lassan a magyar nép sem tud különbséget tenni zsidó és zsidó között.” Tehát más ma a helyzet – mondja Kovács. Arra gondolhatnánk, a helyzet azért más ma, mert a zsidósággal olyan dolog történt, ami korábban egyetlen más néppel sem történt még soha. Korábban is volt „zsidókérdés”, volt antiszemitizmus, voltak pogromok, de nem volt az egész kontinensre kiterjedő, szervezett népiirtás. Kovács Imrének azonban más a problémája. A magyarság felelősségét rövid úton elhárítja: „egyetlen paraszt sem örült annak, amikor látta a zsidókat deportálni”; és a már említett „idegenek által szított antiszemitizmus” után rátér a zsidók felelősségére. A józan mérlegelés, számonkérés és büntetés helyett bosszúállás folyik illetve veszi éppen kezdetét Kovács szerint. Az egész magyarságra haragszanak a zsidók, és kihasználva kulcspozícióikat, „éreztetik ellenszenvüket”

Fontosnak érezzük megjegyezni, hogy a deportálásokért való felelősség kérdését – illetve annak megoszlását a magyar társadalom, a magyar hivatalos szervek illetve a németek között ebben az időben még hiába keressük az írásokban. Ez egzakt formában csak néhány évvel később jelenik meg a publicisztikákban, hogy azután rögtön el is tűnjön hosszú évtizedekre. Akkoriban magától értődő és bizonyításra nem szoruló álláspont volt, miszerint a zsidóság tragédiájáért a németeket terheli a felelősség. Volt antiszemitizmus, amelyet „idegen elemek” és néhány „reakciós” szított, de ez nem járta át az egész magyar társadalmat. A magyar nép köréből nem indulhatott volna ki – mint ahogy nem is indult – egy olyan kezdeményezés, amely a holokauszthoz vezet; a magyar uralkodó osztály egyes körei azonban fertőzöttek voltak antiszemita nézetekkel. Az igazi veszély abban áll, hogy a zsidóság háború utáni viselkedése egy új, mélyreható antiszemitizmust válthat ki, amelyet már nehéz lesz kezelni. Ez lenne Kovács gondolatmenete, amely néhány alapvető pontjában megegyezik Darvas Józsefével. A két írás azonban olyan momentumra is utal, amely később kikopott az érvek közül. Ez a szempont pedig a magyar parasztság évszázados szenvedéseire való hivatkozás. Ne felejtjük el, a háborút megelőző évtizedekben valóban milliók éltek emberhez méltatlan körülmények között elsősorban a parasztság körében. A modernizáció kapitalizálódó ipari világa nem enyhítette a

korábbi szegénységet, éppen ellenkezőleg, a nyomor sok helyen éppen a mezőgazdaságban és a vidéki szegények körében már-már elviselhetetlenné vált. Az is társadalomtörténeti tény, hogy a zsidóság Kelet-Európában sikeresebben alkalmazkodott a modernizáció kihívásaihoz, s ez az „érzés” kimondva-kimondatlanul benne van Darvas és Kovács érvelésében is. „Mi is szenvedtünk már eleget, most ti is szenvedtetek, nem jár senkinek több kárpótlás.” Ehhez járul még egy „vád”, miszerint a zsidók most elfoglalnak minden fontos posztot, és ők akarnak majd az új demokráciában dirigálni. Próbáljunk meg az állítások mögé nézni!

Az akkori hónapokban nagyon fontos – néha élet-halál kérdéssé váló – igazolóbizottságok tagjainak jelentős hányada zsidó származású személyekből állt. Erről többen is imak úgy, mint tényről: „[...] az igazolóbizottságok tagjainak jó része zsidó, s e bizottságok vizsgálódó tevékenységének egyik gerince az, hogy az odacitált emberek részt vettek-e a zsidóüldözésben.”¹⁸ Sok más kulcspozícióba is kerültek zsidók. Ezzel összefüggésben érdemes néhány pillantást vetnünk Dénes Béla baloldali cionista vezér nyomtatásban is megjelent előadásának szövegére, amelyet egy leninista-cionista vitafórumon mondott el. Többek között ezeket: „A furcsa az, hogy a zsidó értelmiség, melynek tudnia kell, hogy létét a diadalmas szovjet hadseregnek köszönheti, s ismeri az angolok egészen galád háború-alatti magatartását éppen a zsidókkal szemben, alapjában véve mégis anglofil beállítású. [...] Mindennél fontosabb, hogy minden zsidó tisztában legyen vele: Európában és másutt a jelen pillanatban – s ez a pillanat nagyon sokáig fog tartani –, egy másfajta szocializmus jut döntő szerephez, s ez az orosz szocializmus. Amiért is célszerű lesz, ha ez a magyarországi zsidóság teljes figyelmét ennek a szocializmusnak szenteli [...] s ehhez alkalmazkodik. [...] Értsük meg végre: nem a polgári társadalom világa van kialakulóban Közép-Európában, hanem valaminő egészen más világ. [...] Ha a második világháborúban a Szovjetunió győzött, s ez a diadalmas szocialista nagyhatalom nem az Óceán túlsó felén, nem tőlünk messze létezik s úzi a maga politikáját, hanem velünk szomszédságban, akkor nyilván rövidesen [...] bekövetkezik a politikai eszmék kicserélődése és egybehangelése is.”¹⁹

Úgy tűnik, el kell fogadnunk azt a véleményt, hogy a zsidóság „túlzott szerepet” látszott vállalni a rendcsinálásban, és határozottabb elképzelése volt a jövőt illetően, mint a magyar társadalom más csoportjainak. Mindez azonban nem magyarázza, hogy miért esik olyan kevés szó a magyar társadalom felelősségéről. Az, hogy a zsidóság aktívan vesz részt a közélet megtisztításában, továbbá az, hogy a magyar társadalom minden rétege sokat szenvedett a háború utolsó évében és azt megelőzően is nem zárná ki a felelős elemzés

¹⁸ Dr. Kende Péter: *Röpirat a zsidókérdésről*, Magvető 1989, 57. o.

¹⁹ Dénes Béla: *A zsidó értelmiség útja*, 1945.

lehetőségét, legalábbis elvben. Ehelyett azonban azt látjuk, hogy szinte minden felelősséget a németekre illetve az egykori magyar uralkodó osztályra hárítanak. Ebben az összefüggésben a német megszállás következménye a zsidóság pusztulása. Bizonyos uralkodó körök által szított antiszemitizmus csak szükséges, de nem elégséges feltétel volt; megfordítva azonban már nem igaz a tétel: a magyar antiszemitizmus önmagában sosem jutott volna el ekkora pusztításhoz. Ezt a logikát tovább gondolva érthetjük meg a korábban idézett szerzőket. Miért is nem érezték a felelősség kérdésének igazi súlyát? Egyszerűen azért, mert nem érezték magukat és a magyar társadalmat felelősnek. Az antiszemitizmus továbbélését és esetleges erősödését azonban veszélyes tendenciának vélték; azt szerették volna megelőzni illetve megállítani. Az antiszemitizmus erősödésében azonban a zsidóság háború utáni viselkedését is hibáztatták, ha nem is olyan mértékben, mint a korábbi, mély nyomokat hagyó uszító propagandát. Többek között ebből vezethető le az a makacsul jelenlévő gondolat, miszerint az antiszemitizmus és a zsidókérdés csak részben függ össze egymással.

Ezenközben megszólalnak egyházi részről is. Azt kifogásolják, hogy az egyházakat méltánytalan elmarasztalni a zsidóüldözések idején tanúsított magatartásukért. Sándor Dénes azt állítja, hogy a katolikus egyház annál többet, mint amit tett, nemigen tehetett volna. Cikkében, amelynek már az alcíme is árulkodó – „Levél azokhoz, akik azt állítják, hogy a magyar katolikus egyház nem kelt az elmúlt évben az üldözöttek védelmére” – felsorol sok esetet, amikor egyházi személyek segítettek az üldözötteken. A budapesti rendházak mindegyike bűjtatott zsidókat tudomása szerint, és utal a hercegprímási körlevélre is. Felhívást is intéz az olvasókhöz: számoljanak be minden segítő, embermentő akcióról, amiről csak tudomásuk van.²⁰ Nem tudunk arról, hogy mi lett ennek a felhívásnak az eredménye.

Úgy tűnik, 1946-ban az álláspontok polarizálódnak, a hangnem radikalizálódik. Egyrésztől Darvas József és Veres Péter, másrésztől a Zsolt Béla által szerkesztett *Haladás* hetilap éles vitába keveredik egymással. A vitára az ürügyet a földosztás körüli anomáliák adták. Zsolt kifogásolta, hogy zsidók nem kaptak földet. Mindez még a korábbi séma szerint folyó vita: kinek mi jár az elszenvedett sérelmekért. Molnár Miklós próbál meg sikertelenül józan hangot megütve „igazságot tenni” a *Valóság* márciusi számában.²¹ Molnár szerint is van antiszemitizmus, és ez ellen küzdeni kell, de nem úgy, ahogyan ezt Zsolt és Veres teszik. Molnár szerint Zsolt újra építi a gettó falait, Veres viszont érzéketlen a zsidók tragédiájára. Az 1946-os vitákat lehet úgy is értelmezni, mint

²⁰ Sándor Dénes: „Az egyház és az üldözöttek”, *Új Ember* 1945. szeptember 2.

²¹ Molnár Miklós: „Őszinte szót a zsidókérdésben”, *Valóság* 1946. március-május, 51-54.

„versenyt”, ami azt hivatott eldönteni, hogy kinek jár több „kárpótlás” az elszenvedett megpróbáltatásokért. Ezt a helyzetet súlyosbították az év során előforduló nyíltan antiszemita megmozdulások, elsősorban vidéken. A májusi kunmadarasi pogrom mellett, a nyár folyamán több más településen is felbukkan a „vérvád” motívuma.²² A megmozdulások kiváltó okai különbözők: van, amikor pusztán gazdasági jellegű, több esetben a deportálásokból hazatérő zsidók korábban széthordott vagyonának visszaszolgáltatása ellen lépnek fel azok, akik részesültek ebből a vagyonból, és ez kap antiszemita „ideológiai” alátámasztást; más helyeken az új hatalom emberei, akik történetesen zsidók, ütköznek a régi garnitúra embereivel, és ez vezet antiszemita megmozdulásokhoz. Ezeknek az eseményeknek a részletes elemzése nem tartozik szorosan tanulmányunk tárgyához, de attól nem is teljesen független. Mi lehet az oka annak, hogy néhány hónappal egy olyan szörnyű tragédia után, mint amilyen a második világháború volt, azok, akik a szörnyűségek elszenvedői voltak, „egymásnak esnek”? Ez a jelenség a társadalom mélyrétegeiben meglévő komoly ellentétet sejtet, ami nyilvánvalóan akadályozhatja az új demokratikus rend kialakítását is. Többek között ez a belátás is oka lehetett annak, hogy a kommunista párt neves ideológusai 1946. nyarán szinte egy időben és különböző olvasói rétegeket megcélözva jelentetnek meg tanulmányokat és cikkeket a „zsidókérdés” tárgyában.²³

Révai József cikkét annyira fontosnak tartották, hogy az az egész első oldalt elfoglalta a *Szabad Nép* vasárnapi számában. A kommunista párt akkori vezetői elérkezettnek látták az időt egy ideológiai offenzíva megindításához: ebben volt kulcsszerepe Révai cikkének. Ez az az írás, ahol először jelenik meg Magyarország területi veszteségeinek és a zsidókérdésnek az összekapcsolása, és ez az a cikk, ahol az „utolsó csatlós” momentum is megjelenik, igaz ekkor még nem ebben a kifejezési formában. Révai a Párizsban zajló béketárgyalások ismertetésével kezdi cikkét, majd felteszi a kérdést: „A magyar közvélemény joggal veti fel a kérdést: miért kedvezőtlenek Magyarország békekilátásai, miért kedvezőtlenebbek a többi csatlós ország békekilátásainál?”²⁴ Révai szerint azért eleve esélytelen a magyar diplomácia, mert rossz volt a „béke-előkészítés”. Béke-előkészítésen Révai a háborúban való részvételt érti: „Rossz volt csatlakozni a 'tengelyhez’, rossz volt hátra támadni Jugoszláviát, rossz volt részt venni a Szovjetunió elleni orvtámadásban, rossz volt hadat üzenni az Egyesült

²² Pl. Csanádpalota, Debrecen, Hajdúhadház, Mezőkovácsháza, Sopron, Tiszaladány. Más településeken a „vérvád” motívum megjelenése nélkül is vannak antiszemita megmozdulások.

²³ Horváth Márton: „Zsidóság és asszimiláció” és Molnár Erik: „Zsidókérdés Magyarországon”, *Társadalmi Szemle* 1946. július, továbbá Révai József: „Párizs és Miskolc”, *Szabad Nép* 1946. augusztus 4.

²⁴ Révai József: „Párizs és Miskolc”, *Szabad Nép* 1946. augusztus 4.

Államoknak.” Ugyan más országok is megtették ezt, azok azonban korrigálták hibájukat, és legalább a háború végén „fegyveresen (is) hozzájárultak a szövetségesek győzelméhez”. Ez Révai szerint kulcskérdés a béketárgyalásokon. „Horthynak és Szálasinak, a magyar feudális és fasiszta reakciónak ’köszönhetjük’ elsősorban, hogy a magyar béke-előkészítés rossz volt, rosszabb az olasznál, a románnál, a bolgárnál, a finnél. [...] Aki a magyar demokrácia rossz béke-előkészítését meri okolni azért, hogy a magyar béke nem olyan lesz, amilyennek szeretnénk, az Horthyékát menti fel a felelősség alól, a magyar reakció mérhetetlen bűneire borít fátyolt.”

Megjelenik tehát a felelősség kérdése, de nem abban a formában, ahogyan ezt mi keressük – bár az is lehet, hogy ha alaposan átgondoljuk azt, amit Révai ír, mégis csak azt találjuk, amit keresünk! Először is Horthy és Szálas – illetve az őket körülvevő, befolyással rendelkező politikusok – politikáját, céljait és tetteit egy kalap alá venni és azonosítani nem indokolt, még egy publicisztikában sem. Ezt Révai is tudta, legalábbis tudnia kellett, és semmi okunk feltételezni, hogy ennyire ne lett volna tájékozott. Vagyis tudatosan csúsztatott. Ezt pedig valamilyen célból és okkal tette. Az egyik ilyen ok nyilvánvalóan az, hogy ne csak a nyilasok és a velük szorosan együttműködők kerüljenek a közéleten kívülre, hanem szinte mindenki, aki a két háború közötti rendszerben bármiféle pozíciót betöltött. Az volt a jó a kommunistáknak, hogy ha a számonkérés réme a lehető legtöbb embert tartja rettegésben. Mindenkit nem lehetett ellenőrizni, különösen nem lehetett mindenkit „leváltani” – de lehetett fenyegetni. Az állandó félelem sokakat „önként” a kommunisták táborába hajt majd – gondolhatták, és jól is gondolták –, a többiek közül pedig céljaiknak megfelelően lehet majd válogatni. A lényeg tehát az, hogy ki kell terjeszteni a bűnösség illetve a bűnrészesség érzését mindenkire, aki 1945 előtt a politikai, tudományos, művészeti, igazgatási közéletben részt vett, bármilyen kis pozícióban is. A kommunisták nagyon is tudatosan törekedtek arra, hogy csökkentsék politikai ellenfeleik számát; ezért kellett mindenkit kompromittálni, akit csak lehet.

Egy másik nagy bűn a kommunisták szemében a „demokrácia” ellen való bármiféle cselekedet volt. A „demokrácia” szót 1945 és ’48 között sokan használták, ha lehet még többen „félítették”, de az nem derült ki pontosan, hogy mit értettek a kifejezés alatt. Az viszont kiderült, hogy nem ugyanazt értették. Révai elég világosan – és meglepően nyíltan – kimondja, hogy véleménye szerint a demokrácia egyik legfontosabb ismérve a szovjet politikához való igazodás. „A Szovjetunió külpolitikája a szovjetállam érdekeiből indul ki, tehát – ha tetszik – szintén hatalmi politika, de ennek a hatalmi és biztonsági politikának az érdekei azonosak a demokratikus fejlődés érdekeivel. Nem a Szovjetunió tehet róla, hogy a magyar demokrácia fejlődése más irányú volt, mint a szovjet külpolitika.” Ez világos beszéd. A szovjet érdekeknek megfelelő magyar belpolitikai változások

demokratikus változások, az egyebek nem. Ezeknek a „pozitív” változásoknak az igazi letéteményese természetesen a kommunista párt. Minden olyan írás, nyilatkozat, politikai cselekedet, ami a baloldali, munkásmozgalmi (értsd: kommunista) törekvéseket akadályozza, azok helyességét megkérdőjelezi, az mind a „demokrácia” elleni tett, és mint ilyen büntetendő. Az antiszemita viselkedés szintén demokráciaellenes. A probléma ott merült fel, hogy Miskolcon a kommunista párt által szervezett és a diósgyőri munkások részvételével lebonyolított, a „feketézők” elleni tüntetés antiszemita pogromba torkolt, amely több napig tartott és két halálos áldozatot is követelt, többek között a kommunista (és zsidó származású) Fogarasi Artúr rendőr főhadnagyét. Révainak nagyon nehéz volt megmagyarázni az esetet. Mégis sikerült olyan formulát találnia, ami tökéletes, legalábbis látszólag. A jó cél érdekében szervezett tüntetést reakciós, fasiszta provokátorok változtatták át antiszemita tüntetéssé. Ez annál nyilvánvalóbb, hiszen a munkásosztály és annak igazi pártja, a kommunista párt nem lehet antiszemita, mivel ők demokratikus pártok.

Nem nehéz Révai logikáját követni, még akkor sem – vagy éppen azért? – ha állításai és érvei mögött a bizonyítékok nem felelnek meg az igazságnak. Röviden összefoglalva: ahol antiszemitizmus van, a munkásmozgalmat visszaszorítják és igaztalanul vádolják, ott nincs demokrácia. Amelyik országban pedig nincs demokrácia, az nem számíthat a Szovjetunió támogatására, következésképpen a magyar területi igények teljesülése a béketárgyalásokon azon múlik, mennyire erősödik a kommunista párt befolyása. Révai cikke elsősorban a jövőnek szól, annak ellenére, hogy a múltat elemzi: az 1945 előtti politikai rezsimek minden tagja felelős mindazért a szenvedésért, ami a magyar népet – beleértve a zsidókat is – érte. Zsarolás ízű a gondolatmenet további része, miszerint ha nem szakítunk mindennel, ami a múlthoz köt bennünket, akkor a jövőben is hátrányok fognak bennünket érni. A nyomaték kedvéért még idézi Molotovot, miszerint „a Németország szövetségeseiként fellépett támadó országoknak a vezető köreik által elkövetett bűnökért felelősséget kell viselniük”. Ebben az esetben is lényeges azonban megnéznünk, mi az, amit Révai nem kezelt hangsúlyosan a cikkében. Révai nem szól a cikkben a német megszállásról egy szót sem! Következésképpen minden, ami a második világháború során Magyarországgal illetve Magyarországon történt, azért csakis a korábbi magyar politika a felelős. Ebben a felelősségben azonban osztoznia kell az egész népnek, legalábbis azoknak, akik nem egyértelműen a jó oldalon álltak. Ilyenek pedig kevesen voltak, elsősorban persze a kommunisták.

Ez a cikk szólt a szélesebb közvéleménynek, de ezzel egy időben született elméleti cikk is vezető kommunista ideológusok tollából. Az egyiket az akkori népjóléti miniszter, a történész Molnár Erik írta. Molnár írását nagyívű történeti áttekintéssel kezdi, amelyben kifejti, hogyan is lett az ókori pásztornépből kereskedő-nép. Elemzi a modern közép-európai politikai

antiszemitizmus gyökereit, s eljut egészen a XX. századig. A mi számunkra fontos a legközelebbi múltrol szóló rész. Molnár a „zsidókérdés” kifejezés tartalmi jegyeit is megkísérli összefoglalni. A zsidóság szerinte egy sajátos „népmaradvány”, amelynek asszimilációja nem sikerült tökéletesen az első világháború kirobbanásáig. A zsidóság különleges helyen áll a társadalomban. „Ez a különlegesség abban áll, hogy a feudális magyar társadalomban a tőke hatalmának szembeötlő részét képviselte. Egyáltalában, kiemelkedő szerepet játszott a társadalmi élet szorosán körülírt területén, a kapitalista tevékenység körében, és meghatározott értelmiségi pályákon. Ugyanakkor pedig szerepe a társadalmi élet többi körében jelentéktelen maradt. [...] Úgy fejezhetjük ezt ki, hogy a zsidóság a magyar társadalomban kasztéletet élt. [...] Ha most már a tőkés hitelező, az ipari és kereskedelmi nagytőke képviselői, a versenytárs a szabadpályákon és a kapitalizmus állásaiért szembetűnő mértékben egy és ugyanazon társadalmi csoport soraiból kerülnek ki, ha ezt a csoportot egyébként is az ellenséges érzés hagyományai veszik körül, és ha a valódi társadalmi összefüggések rejtve maradnak, elkerülhetetlen, hogy vele szemben ellenszenv ne alakuljon ki. Ezzel azután a zsidókérdés gyökeréhez értünk. A zsidókérdés Magyarországon alapjában onnan ered, hogy a zsidó népmaradvány a társadalmi élet olyan területén folytatott kasztszerű életet, amely telítve van a társadalmi ellentétek gyújtóanyagával.”²⁵ A zsidókérdés tehát egy sajátos társadalmi struktúrából vezethető le. Ez a struktúra bizonyos helyeken deformálódott, nem mutat szabályos képet. A zsidóság eredendő tragédiája az, hogy éppen a társadalom torz, nem szabályos területein „tömörül”. Azonban aki azt állítja, hogy ez a „tömörülés” egyfajta tudatos stratégia következménye – amellyel a zsidóság saját túlélését illetve uralomra jutását szeretné biztosítani az antiszemita. Az antiszemitizmus egyfajta ideológia, amely a nem „normális” társadalmi struktúrát és az ebből levezethető rossz működést magyarázza úgy, hogy a zsidókat indokolatlanul a szabálytalanságok okaiként jelöli meg. A „zsidókérdés” ebben az értelmezésben statikus: mindig volt és mindig is lesz, legalábbis addig, ameddig deformált struktúrák illetve zsidóság lesz. „A zsidókérdés megoldásának progresszív útja Magyarországon a zsidók teljes beolvadása felé vezet.”²⁶ Az antiszemitizmus azonban dinamikus, mert állandóan tud változni, és elég gyorsan képes reagálni a változó, de hibás – mert nem demokratikus társadalmi formákra. Molnár szerint Magyarországon is igen rövid idő alatt többféle formában jelent meg. Van olyan formája, amelyben a tőkést azonosítják a zsidóval, van továbbá a német fasiszta antiszemitizmus, amely hasonlatos a „kannibalizmushoz”, faji alapú és kiszolgálja a német imperialista terjeszkedést. Molnár szerint Magyarországon a harmincas években

²⁵ Molnár Erik: id. mű.

²⁶ Molnár Erik: id. mű.

fokozatosan az utóbbi váltotta fel az előbbit. „A félféudális Horthy-rendszer nem emelt gátat a Németországból kisugárzó antiszemita propaganda és ennek terjesztője, a nyilas mozgalom elé. [...] Egymást követték tehát a zsidótörvények, amelyek kiadásánál gondosan vigyázott arra, hogy csak a zsidóság alsó rétegeit sújtsák, ellenben a dúsgazdag zsidókat, a rendszer szövetségeseit ne érintsék. Horthy 1944-ben a szegény zsidóságot kiszolgáltatta Hitlernek, de a zsidó finánckapitalistáknak bántódásuk alig esett. [...] Az antiszemizmus akadályozta meg azt is, hogy Magyarország a háborúból legalább az utolsó pillanatban kiválgék. A nyilas kormányt az a társadalmi réteg támogatta, amelyet a zsidóság rovására anyagi előnyökkel vásároltak meg.”²⁷

Molnár Erik tanulmányában megjelenik a német megszállás kérdése is, amelyet azonban nem elemez. Ő is Horthyra illetve rendszerére hárít minden felelősséget. Molnárnak is tudnia kellett, hogy a zsidóság pusztulásához vezető tragikus út problematikája sokkal bonyolultabb kérdés annál, semhogy ilyen egyszerűen – egy emberre hárítva szinte minden felelősséget – el lehessen intézni azt! Mégsem tematizálta a kérdést. Molnár inkább a cionisták felé tesz egy „antiszemita-gyanús” megjegyzést: „Mit szólunk ezekhez a szocialistákhoz, akik egy nomád vagy félnomád pásztornép törvényei szerint akarják a társadalom legfejlettebb formáját, a szocialista társadalmat berendezni? Mit szólunk szocialista tiszteletükről egy olyan vallással szemben, mely szükségképpen hívői *üzleti* gyakorlatának hutása alatt fejlődött?”²⁸ Feltételezhetjük, hogy a kommunista párt ideológusai tudatosan kerülték a felelősség kérdésének konkrét vizsgálatát. Ezt abból a megfontolásból tették, hogy később jól jöhet, ha ezt a kérdést „lebegtetik” Addig, amíg nincs tisztázva a kérdés közmegegyezéssel, a gyanú végzetes árnyékot vethet bárkire. A zsidóságot ért 1944-es tragédiát nem lehet kizárólag a magyar társadalom- és politikátörténetből levezetni. Következésképpen bármennyire találók és gondolatébresztők is Molnár megállapításai, azokból szükségképpen csak részgazságokra következtethetünk. Főtebb utaltunk már arra, hogy véleményünk szerint ez a – „beszélünk is róla meg nem is” – politika tudatos volt. A nyitva hagyott kérdések által gerjesztett kétségek a pártpolitikai harcokban is felhasználhatók: amennyiben a németek felelősségét egyáltalában nem tárgyaljuk, nem derülhet ki az sem, ami esetleg nem az ő bűnük, de az sem, hogy mi az, ami egyértelműen az övék. Ebből a tisztázatlan homályosságból bármit ki lehet emelni, és azok nyakába varrni, akik egyébként sok mindenért felelősek: magukat kompromittálták, de nem minden bűn az övék. Van a kérdésnek másik oldala is. Ha a németek felelőssége legalábbis részben bebizonyosodik és ez az ország közvéleménye előtt nyilvánosan kimondatik –, akkor az is világossá válik, hogy a korábbi Horthy-

²⁷ Molnár Erik: id. mű.

²⁸ Molnár Erik: id. mű.

adminisztráció nem minden tagja potenciális bűnös. Voltak ugyanis kényszerhelyzetek, továbbá lehetett a korábbi politikának olyan tette is, amely a zsidóság védelmét próbálta megkísérteni. A helyzet bonyolultsága a tisztázás folyamatában sorra vetette volna fel a kényes kérdéseket, amelyek vizsgálata során sok baloldali és kommunista funkcionárius is „megégethette” volna magát, ennek következtében pedig lehetetlen lett volna a továbbiakban kijátszani a „horthysta-reakciós” címkét és a „zsidóártyát”, mint két erős adut. Megfordult tehát a helyzet. Míg korábban a magyar felelősségről nem vettek tudomást egyes szerzők, most eljött az idő, amikor a német felelősség kérdése esett ki szinte teljesen a látókörből. Annak ellenére tehát, hogy elméletileg is fontos kérdéseket vetettek fel a kommunista párt ideológusai, és részben komoly elemzés alá is vették azokat írásaik, mégsem segítették a tisztázást. A „zsidókérdésnek” és az „antiszemitizmusnak” mint két kategóriának az elemzése, melyek csak részben kapcsolódnak egymáshoz, fontos és figyelemre méltó eredményekhez vezetett, de nem a megoldáshoz.

* * *

Az 1946-os esztendő fontos eseménye volt még az is, hogy az Országos Református Szabad Tanács a magyar reformátusság nevében részvétének kifejezése mellett bocsánatot kért a magyar zsidóságtól. Kérte a zsidóságot, hogy „saját legbölcsebb vezetőinek intelmeit megfogadva, kövessen el mindent a kiengesztelődés érdekében, szűnjön meg a bosszú és a harag érzése”²⁹ Ez a nyilatkozat – érthetetlen módon – visszhangtalan maradt. Viszont az 1947-es esztendő nyugodt évnék tűnik a korábbiakhoz képest: nincsenek antiszemita „kilengések”, nincs feketézők elleni „spontán népharag”. Nincsenek az újságokban, folyóiratokban komoly viták, polémiák a német megszállás utáni vészkorszakról. (Lévai Jenő kezd egy hosszabb cikksorozatba január 25-én a *Képes Figyelő* hasábjain: sok mesés elemmel átszőtt történet a zsidómentésekről.) Szép lassan és csöndben a zsidóság ön- és újjászerveződése is folyik. Újjáalakulnak a hitközségek, már ahol ez lehetséges, iskolák is indulnak. A háttérben azonban a végéhez közeledik egy nagyszabású hatalmi harc. Ezt a csöndet 1948-ban Bibó István esszéje szakítja meg. Ez lehetett volna a gyógyuláshoz vezető út első állomása, ha néhány kisebb reakciót követően lett volna a kapcsán igazi vita is. De nem volt.

Bibó a Parasztpárthoz állt közel. Ahhoz a párthoz, amelynek prominens képviselői – Darvas József, Kovács Imre, Veres Péter – exponálták magukat a „zsidókérdés” körüli vitákban 1945-ben és ’46-ban. Most egy valóban nagyszabású elemző munka jelenik egy parasztpárti „ideológus” tollából. Bibó

²⁹ Az Országos Református Szabad Tanács deklarációja, *Képes Figyelő* 1946. augusztus 31.

tanulmánya a népiek folyóiratában, a *Válaszban* jelent meg. Nagy feladatra vállalkozik. Megpróbálja feltérképezni és elemezni mindazt, amit zsidókérdésnek neveztek, az antiszemitizmus jelenségét, ahogyan az események elvezettek a '44-es tragédiához, és azt is, hogy mi lesz ezután. Hatalmas a feladat, de imponáló az elszántság és a felkészültség is, amivel Bibó hozzáfog céljának megvalósításához. Az egész tanulmány elemzése nem feladatunk. Mi most csak a német illetve magyar felelősség kérdésében kifejtett álláspontját és a tragikus események utólagos feldolgozásának módjára tett javaslatait vizsgálhatjuk meg. Bibó megemlíti – és több helyén a tanulmánynak elemzi is –, hogy a német megszállás előtt is érték komoly megaláztatások és joghátrányok a zsidóságot; ezek súlyos áldozatokat követeltek a zsidóságtól és csak később halványodtak el az 1944-es események árnyékában. Akkor is és később is magyarázták ezt azzal, hogy mindez tulajdonképpen a zsidóság egészének megmentése érdekében történt úgy, ahogy. „Ennek az egész gondolatmenetnek – ha nem a fasizmussal való teljes szembefordulás kötelezettségéből, hanem szorosan a hazai zsidóság megmentésének szempontjából indulunk ki – bizonyos feltételek mellett igaza lehetett volna – írja Bibó. – De csak akkor, [...] ha egészen világosan és egészen határozottan tudja, hogy ezt akarja, [...] s kellő pillanatban a német szövetségből való kiugrás alkalmát megragadja. Magyarországon mindennek az ellenkezője történt. Az egész magyarországi zsidótörvényhozás alaptörvénye, a második zsidótörvény, azon a minimumon számos ponton túlmént. [...] így a zsidók ellen való törvényhozás nem kifogta, hanem megdagasztotta a jobboldal vitorláiban a szelet, s nem elhárította a véres zsidóüldözés veszélyét, hanem legális formák között hozzászoktatta a magyar társadalmat a zsidóknak az emberi méltóság közös sáncaiból való kirekesztéséhez.”³⁰

Bibó tehát nem félt a felelősség kérdését felvetni. Sőt ezzel indítja tanulmányát, hiszen az első fejezet címe ez: „Felelősségünk azért, ami történt” Ez jelentős szemléletbeli változás Darvas József, Kovács Imre és Veres Péter három évvel azelőtti hozzáállásához képest. A zsidótörvényekért, illetve azért, hogy azok olyanok lettek, amilyenek, csak magunkat tehetjük felelőssé – állapítja meg Bibó. „1944. március 19-én azonban megkezdődött Magyarország német megszállása. [...] A megszállók hamarosan elhatározták a magyar zsidóság deportálását és kiirtását.”³¹ Ez egy fontos szöveghely. Tehát a németek „határozták el” a zsidóság kiirtását, ezt tőlük magyar hivatalos szerv nem kérte. Viszont „a deportálást a németek a nyilas irányítás alatt álló magyar

³⁰ Bibó István: „Zsidókérdés Magyarországon 1944 után”, *Válasz* 1948, 10-11. sz. Mivel a tanulmánynak több kiadása is van, jelezzük, hogy az idézetek jelzetei kivétel nélkül Bibó István: *Válogatott tanulmányok* II. kötetéből valók, Magvető 1986, 626-627. o.

³¹ Bibó István: id. mű, 628. o.

közrendészeti hatóságok, főleg a csendőrség segítségével hajtották végre”³² Már ebből a néhány idézetből is látszik, mennyire bonyolult problémáról volt szó. Politikai, szociológiai, erkölcsi, gazdasági stb. kérdések sokasága merült fel egyszerre, szinte kibogozhatatlan módon. Bibó tanulmányának egész első fejezetét a felelősség kérdésének tisztázására fordítja. Megpróbálja mindazoknak az intézményeknek és társadalmi csoportoknak viselkedését, állásfoglalásait és tetteit megvizsgálni, amelyek befolyással lehettek, így vagy úgy, az eseményekre. Milyen volt a magyar társadalom reakciója a zsidótörvényekre, a zsidógyilkosságokra? Mit tettek a közigazgatás szervei, a magyar hivatalnoki kar tagjai, az egyházak, a szellemi elit? Megállták-e a helyüket a kivételes körülmények között? Röviden úgy foglalhatjuk össze Bibó álláspontját, hogy – nem. Mikor a szellemi elitben megfogalmazódó különböző álláspontokat ismerteti Bibó, levonja azt a következtetést, hogy egyiknek sem volt önmagában esélye arra, hogy integráljon egy alternatív megoldást, olyat, amely sikeres is lehet. Megvolt az esélye annak, hogy valamiféle ötvözet létrejöjjön, elsősorban a szocialista álláspont alapján, de ehhez az összefogáshoz nem volt meg az egységes akarat és a bátorság sem. Itt Bibó saját szerepére is tesz utalást.³³ Végülis megvonja a mérleget a felelősségvállalás kérdésében. Mi az, ami ellene szól és mi az, ami mellette? „Az első ellenvetés az, hogy a zsidók milliós tömegben való kiirtását nem mi csináltuk, hanem a németek, túlzás volna tehát az ő gonoszetteikért felelősséget éreznünk és vállalnunk. Ez igaz, erről nincs is szó.”³⁴ További érvei is vannak Bibónak, pl. hogy egyéb nemei is voltak a háborúban a halálnak és a szenvedésnek, olyanok is, amit nem, vagy nem csak zsidóknak kellett elszenvedni. Továbbá a magyar társadalom nagy része nem is tudott, mert nem is tudhatott arról, hogy a zsidókkal mi történik a deportálások következtében, és hogy nem jó a magunk felelősségét túlhangsúlyozni, mert ezzel alkalmat adunk rosszakaróinknak – akik maguk sem jobbak, mint mi –, hogy befeketítsenek bennünket, és olyan bűnöket is ránk testáljanak, amit nem követtünk el. Továbbá ott van a már korábban másoknál is látott érv – a vezető réteg a felelős. Bibó szerint ezekben mind van igazság, de egyik sem „az” igazság. Egyik érv sem ad, sem külön-külön, sem együttesen felmentést a magyar társadalom számára. Nem térhet ki az ország a felelősség kérdése elől, de a felelősségvállalás módjára nincs általánosan alkalmazható recept. „Ebben a helyzetben egyet lehet csinálni: megállapítani és elvállalni a felelősség reánk eső, személyes részét. [...] Szükséges, hogy mindenki megcsinálja magának ezt a mérleget, s a hangsúlyt ne arra helyezze, hogy mik az érdemei vagy a mentségei, s ezek hogyan egyenlítik ki a vétkeiket vagy mulasztásait. Hanem egyszerűen csak

³² Bibó István: id. mű, 628. o.

³³ Bibó 1944-ben nem írt alá egy a zsidóüldözések ellen fellépő petíciót.

³⁴ Bibó István: id. mű, 653. o.

arra, hogy mi mindenért *felelős*, vagy mi mindennek a felelősségében részes. Így talán utóbb mégis kialakul egy tisztább, bátrabb és a felelősséggel inkább szembenéző, együttes nemzeti számvetés is. Ha mindazt, amit eddig elmondtunk, a felszabadulás pillanatában mondtuk volna, akkor ezzel be is fejezhetjük volna.³⁵

De akkor nem mondta senki. Bibónak ezzel az állításával is egyetérthetünk. Ez a ki nem mondás azonban új problémát: egy újabb fajta antiszemitizmus kialakulásának lehetőségét hordozta magában. Bibó a tanulmányában összefoglalja az antiszemitizmusról, az asszimilációról vallott nézeteit, amelyeket nem ennek a tanulmánynak feladata elemezni, viszont az utolsó fejezet, amely „A mai helyzet” címet viseli, ismét szorosan kapcsolódik témánkhoz. Mi történt 1944 után? Először is megváltozott az üldözéseket átélte és túlélte zsidókban a többségi nemzethez, a hazához való korábbi viszony. Vannak, akik a cionizmushoz csatlakozva elhagyják az országot, de vannak, akik maradnak. A maradék között van, aki szerencsésebben vészelt át az üldözéseket és megbékél, de van egy másik csoport is. „A zsidóságnak másik, az előbbinél minden jel szerint nagyobb része számára az a magára hagyatottság, melyben az üldözéseket és a deportálásokat megélte, s azok a szenvedések és veszteségek, melyeket ezek okoztak, egészben kétségessé vagy üressé tette azt, hogy ez az ország az ő otthonuk, az ő hazájuk volna; s ez az érzés a legsúlyosabb esetekben az országtól és a többségtől való teljes elidegenedésig fokozódik.”³⁶ Ez nem jelenti azt, hogy ezek az emberek mind csatlakoznak a cionistákhoz. Éppen ellenkezőleg, ezt a megoldást mereven elutasítják: „nem arról van tehát szó, hogy aki nem akar különálló zsidó kisebbség lenni, az magyar akar lenni, és viszont, hanem arról, hogy emberek ezrei és ezrei a magyar nemzethez való hangsúlyozott tartozásukról azért nem szívesen hallanak, mert ez az ország, túlnyomó tapasztalatuk szerint, üldözte vagy legalábbis az üldözésnek kiszolgáltatta őket, a zsidó nemzethez való tartozásról pedig azért nem, mert pontosan ezen az alapon üldözték és kínozták őket; s arra emlékeznek, hogy amikor a 'zsidó' szó emlegetése megjelenik, akkor azt nyomon követi a zsidók hátrányos megkülönböztetése és üldözése is.”³⁷ Ez az állapot olyan politikai rendszert vár és fog majd támogatni, ahol a legteljesebb biztonságban élheti az asszimilált „rejtőzködő” életét. Két ilyen politikai rendszernek van esélye: a szocialista munkásmozgalomnak és a polgári liberalizmusnak. És Bibó véleménye szerint a baloldali munkásmozgalomnak van nagyobb esélye arra, hogy magához vonzza az ilyen embereket.

Külön probléma azután a számonkérés kérdése. „A magyarországi

³⁵ Bibó István: id. mű, 662. o.

³⁶ Bibó István: id. mű, 755. o.

³⁷ Bibó István: id. mű, 756. o.

zsidóüldözések számonkérése és jóvátétele első pillanattól kezdve nem tisztázott és nem őszinte feltételek mellett folyt.” Ezzel a megállapítással kezdi Bibó tanulmányának azt a fejezetét, ami talán a legfontosabb része esszéjének, de mindenesetre a legkényesebb. A számonkérés kérdése természetes módon összefügg a felelősség kérdésével, s a felelősségvállalás együtt járt volna az önvizsgálattal. Ami ebben a tárgyban 1948-ig történt Bibó szerint az elsősorban és nagyobb részét a „mások” bűnéről beszélt, azt leplezte és ítélte el. Az egész országra vonatkoztatva nem történt meg az önvizsgálat és a felelősségvállalás ügyének felvetése és megvitatása. Bibó úgy látja 1948 végén, hogy valami végzetesen félresiklik ebben az ügyben. Különböző okok miatt a politikai pártoknak nem áll érdekükben ezzel a kérdéssel foglalkozni, ebben állást foglalni. A társadalom egésze pedig, beleértve a zsidókat is, rossz úton indult el a múlt tisztázása illetve feldolgozása érdekében. Ez az út egy új antiszemitizmus felé vezet. Bibó ezt nagyon veszélyesnek ítéli, amivel szemben a harcot fel kellene venni már a veszély kialakulásának kezdetén. Miben látja Bibó az összefüggést az új antiszemitizmus kialakulása, a számonkérés mikéntje és a felelősségvállalás elmaradása között? A felelősségvállalás elmaradása a zsidóságban hiányérzetet keltett: „Nem volt tehát semmi, ami feloldotta volna a zsidóknak azt az azóta meg nem szűnt, sőt súlyosbodott érzését, hogy a velük esett szörnyűségeknek most egyszerre nincs gazdájuk, s az értük való felelősségvállalást egy egész ország és egy egész társadalom valami hallgatolagos megegyezéssel elkeni, elhallgatja, és néhány politikusra és néhány hóhérlégényre tolja.”³⁸ A társadalom egy másik része azonban a helyzetet másképp látja. „Mindez nagyon furcsán hangozhatik azok számára, akik úgy tapasztalják, hogy három éve egyéb sem történik az országban, mint a zsidók elégtételszerzése, és nemigen látják, hogy mit lehet még ezen a téren hiányolni.”³⁹

Az egyik probléma itt van. A számonkérés és a felelősségvállalás nem ugyanaz a dolog. Bibó szerint azoknak is osztozniuk kellett volna – legalábbis szimbolikus értelemben a felelősségből, akik maguk nem vettek részt személyesen semmiféle zsidóellenes tettben és mozgalomban. Nem lett volna szabad magukat kivonni az önvizsgálat alól, pusztán abból a megfontolásból, hogy ők személyesen nem „bántottak” senkit. Ez a magatartás erkölcsi önfelmentés, amire nem volt joguk. Megbocsátást az üldözöttektől kaphattak volna, és kaptak is volna, ha a felelősségvállalás elől nem térnek ki. A probléma másik fele a számonkérés ügye. Bibó itt is kétségessé teszi, hogy jó megoldást választott az ország. Először is a zsidóknak a számonkérési eljárásban való hivatalos szerepe kérdőjelezhető meg. Jobb lett volna, ha zsidók egyáltalában

³⁸ Bibó István: id. mű, 763. o.

³⁹ Bibó István: id. mű, 764. o.

nem vettek volna részt az eljárásokban, nem is beszélve arról a körülményről – amiről már fentebb is szóltunk – miszerint az eljárásokban közreműködő bírák és vádlók többsége zsidó vagy a zsidótörvények által érintett személy volt. De ez még nem minden. „Még súlyosabbá vált a helyes mérték, határok és megkülönböztetések hiánya ott, ahol a számonkérés, igazolás ügyeibe egyben szembenálló egzisztenciális érdekek is belejátszottak. Főleg egyes szakmai igazolási eljárásoknál vette fel az igazolás nemegyszer annak a kenyér-, állás- és pozícióharcnak a formáit, amire annak idején a zsidótörvények végrehajtása adott alkalmat.”⁴⁰ Ezekben az eljárásokban sok a visszaélésre alkalmas helyzet, ami nem könnyíti a kölcsönös gyanakvás légkörének megszűnését.

Elsősorban ezek azok az okok, amelyek egy újfajta antiszemitizmus kialakulásához vezethetnek Bibó szerint. Természetesen vannak „régis antiszemiták”, vannak a rendszerváltás vesztesei, akik közül sokan a zsidóellenességbe „menekülnek”. Vannak azonban olyanok is, akik korábban nem voltak antiszemiták, és most mégis azok. Bennük „a számonkérés súrlódásai alakították ki” az antiszemita hajlamot. Ez az a pont, ahol be kell vonnunk az elemzésbe a tanulmányra reflektáló írásokat is. Az első Kőrösy Ferencről a *Huszadik Század* 1948. decemberi számában jelent meg. Kőrösy általában pozitívan értékeli az egész tanulmányt, s bár ő maga is zsidó, de egyetért Bibóval abban, hogy a számonkérés újabb problémákat vehet fel: „Egyet kell értenünk a szerzővel, hogy a zsidóságnak nem lett volna szabad bíróként részt vennie az ellene elkövetett gázságok megtorlásában. [...] Hiszen a zsidó-bírák görcsösen igyekeztek elkenni a zsidókérdést, és mégis csak azt érték el, hogy a magyar nép zsidó bosszúról sugdos.”⁴¹ Van azonban, aki nem ért egyet Bibóval. Szintén a *Huszadik Században*, de már 1949-ben jelent meg Molnár Sebestyén vitacikke.⁴² Molnár sorra veszi Bibó legfontosabb állításait, és sorra cáfolja azokat. Először is a „Felelős-e a magyar nép a zsidóüldözésért?” alcím alatt a következő állítást találjuk: „Bibó hiányolja az országos felelősségvállalásnak elmaradását. Mi nem.”⁴³ Határozott felütés, de Molnár indokolja is állítását. A magyar nép többsége – Bibó szerint is – nem vett részt az üldözésekben, sőt antiszemita érzéseket sem hordozott magában, akkor pedig miért kéne büntudatot éreznie? A szegényparasztság és a munkásság egy része nem volt antiszemita, nem értett egyet a zsidótörvényekkel, nem vett részt a zsidóüldözésekben,

⁴⁰ Bibó István: id. mű, 766. o.

⁴¹ Kőrösy Ferenc: „Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. Magyar folyóiratszemle”, *Huszadik Század* 1948. december, 456. o.

⁴² Molnár Sebestyén álnév alatt Millok Sándor szociáldemokrata újságíró és politikus rejtőzik, aki szintén zsidó származású: 1944-ben Mauthausenbe hurcolják, 1948-ban kizárják az SzDP-ből, visszavonul a politikától, 1959-ben hunyt el.

⁴³ Molnár Sebestyén: „Észrevételek Bibó Istvánnak a Válaszban megjelent tanulmányához”, *Huszadik Század* 1949. február-március, 40. o.

következésképpen rossz politika most felébreszteni bennük a büntudatot. Nem ért egyet Molnár azzal sem, ahogyan Bibó az asszimiláció kérdését és problematikáját elemzi cikkében. Ez nem tartozik szorosan a témánkhoz, azonban Molnár kritikai megjegyzései kapcsán néhány szót ejtsünk erről is. Molnár a maga sajátos marxi terminológiájával azt állítja, hogy sehol sem sikerült a zsidóságot asszimilálni, semmilyen osztálytársadalom nem képes erre. Főlöszleges tehát Bibónak külön kiemelni és bírálni a magyar társadalom asszimilálásra képtelen voltát, annál is inkább, mert a környező országokhoz és népekhez képest a magyarországi zsidók igenis nagy számban és sikeresen asszimilálódtak – legalábbis egy ideig. Molnár kerüli a számonkérésben részt vevő zsidók problémáját, amelyet többen mint „zsidóbosszút” aposztrófáltak. Ehelyett a zsidókérdés megoldásának lehetőségét firtatja, részben egyetértve Bibóval. A nézetazonosság meglétére maga Bibó hívja fel a figyelmet válaszcikkében: újra és újra felmerül az a fogalmi megkülönböztetés, ami a zsidókérdés és az antiszemitizmus egymáshoz való viszonyát veti fel, de közmegegyezés nem tisztázza. Mi e két jelenségnek illetve fogalomnak egymással a kapcsolata? Molnár azt állítja: „A polgári társadalom sehol sem tudta megoldani a zsidókérdést. Nem pedig azért, mert nem tudta megsemmisíteni az antiszemitizmus ősforrásait.”⁴⁴ Molnár szerint tehát a zsidókérdés egyenlő az antiszemitizmus-kérdéssel, de legalábbis az a legfontosabb összetevője. Ebből egyenesen következik a megoldás is szerinte: „Az üzérkedésnek = kizsákmányolásnak olyan megszüntetése, amely kereszténynek-zsidónak egyformán az osztálynélküli társadalmat jelenti, elapasztja a jogos forradalmi indulatokat, és ezzel megsemmisül az antiszemitizmus jelenleg legbővebben buzgó forrása. A forrás másik nem jelentéktelen ága a kultúrátlanság és az ebből származó babonák. A megoldás útja tehát szerintünk: 1. a kizsákmányolás lehetőségének megszüntetése; 2. a kultúra minél mélyebb rétegek közé juttatása.”⁴⁵

Ezzel az okfejtéssel Bibó csak részben ért egyet. Az antiszemitizmus elleni harc szerinte ki kell, hogy egészüljön egy harmadik elemmel is: „Molnár Sebestyén [...] tennivalót csak [...] az előítéletek elleni kulturális küzdelemben és a kizsákmányolásmentes, osztálynélküli társadalom megvalósításáért folyó társadalompolitikai küzdelemben lát. Mind a kettő, énszerintem is, előfeltétele a zsidó helyzet kibontakozásának és az antiszemitizmus elleni küzdelemnek[...].”⁴⁶ Ám Bibó szerint a harmadik fontos szempont a fogalomtisztázó, magatartásbeli és erkölcsi állásfoglalásokból összeálló cselekvéssorozat és tett volna, amely

⁴⁴ Molnár Sebestyén: id. mű, 46. o.

⁴⁵ Molnár Sebestyén: id. mű, 47. o.

⁴⁶ Bibó István: „Néhány kiegészítő megjegyzés a zsidókérdésről”, *Huszadik Század* 1949. február-március, lásd *Válogatott tanulmányok*, II. köt. 804. o.

feloldaná a dehumanizált viszonyt a zsidóság és környezete között. Az antiszemitizmus ugyanis újraéled minden olyan helyzetben, ahol a zsidóság nem abban a helyzetben van a társadalomban, amely a többség és a zsidóság számára is elfogadható az éppen aktuális körülmények között. A mindenkori „zsidókérdés” a zsidóság helyzete a társadalomban. Ha ez nem talál konszolidált körülményeket, antiszemitizmust szülhet, és négy évvel a holokauszt után Bibó ennek veszélyét látja. Az eredeti tanulmányban külön kitért – a „Zsidóság és a hatalom problémái és a zsidó hatalom nem létező volta 1944 után” című fejezetben – ennek a félresiklott viszonyinak egyik aspektusára. Mi az, hogy zsidó hatalom? A háború után jóval kisebb hatalma van a zsidóságnak, mint a háború előtt – állítja Bibó. A zsidó-tőke hatalma megszűnt, a zsidó egyházi szervezetek sosem játszottak igazán hatalmi szerepet, s Magyarországon és a háború után különösen meggyengültek a nagy veszteségek miatt. A zsidóságnak a kommunista mozgalommal való sajátos viszonya, különösen a kommunistáknak a zsidókkal való azonosítása, nem elég indok Bibó szerint zsidó hatalomról beszélni. Sőt, szerinte soha olyan kevésbé nem volt zsidó hatalom Magyarországon, mint éppen a háború után. Hosszú oldalakon át elemzi ezt a problémát, önmagában ezzel is igazolva a téma nagyon kényes voltát. Először is a fasizmussal való kompromittáltság a helyzetből fakadóan a zsidóknál illetve a zsidótörvények által érintett személyeknél fel sem merülhetett. Ebből következőleg, mintegy magától értődő módon, jelentősen megnőtt a közszolgálatban, az államosított gazdasági életben és a pártszervezetekben a zsidó származású személyek száma. Ez azonban nem áll össze „hatalmi hálózattá” Különösen nem olyan erővel, mint egykoron a „zsidó tőke” „Hiába van itt és itt ennyi meg ennyi zsidó származású ember fontos pozícióban, az, hogy ezek a helyzetek adott esetben zsidó érdek, zsidó összetartás, zsidó sérelmek ügyében számítanak-e valamit, teljes mértékben bizonytalan.”⁴⁷ Meg kell jegyeznünk, hogy ez a fajta kétsége Bibónak indokolt lehetett volna a „zsidó tőke” esetében is, ott azonban különösebb indoklás nélkül elfogadta a közvélekedés által sugallt képet. A háború utáni helyzetben nem, annak ellenére sem, hogy szerinte is „igaz, hogy zsidó értelmiségi és zsidó kézműves rétegek aránylag könnyebben és gyorsabban reagáltak a kommunizmusra, ami elég könnyen magyarázható a zsidóságnak a feudalizmushoz és a kapitalizmushoz való másféle viszonyából és nagyobb fokú társadalomkritikai készenlétéből”⁴⁸ Ez az általánosításokon alapuló érvelés nem sokkal meggyőzőbb, mint azok érvei, akikkel szemben Bibó használja, és akik szerint „a zsidóknak olyan jó dolguk és oly sok hatalmuk van, mint még soha”.⁴⁹

⁴⁷ Bibó István: id. mű, 790. o.

⁴⁸ Bibó István: id. mű, 785. o.

⁴⁹ Bibó István: id. mű, 790. o.

A kibontakozó vita azonban 1949 áprilisában leáll. Pontosabban leállítják. Ettől a pillanattól kezdve a magyar társadalom zsidóüldözésekben játszott felelősségéről, illetve a „zsidó bosszúról” vagy a zsidóság és a kommunista párt kapcsolatáról nyilvánosan nem eshetett szó nagyon hosszú ideig. Bibó már 1948-ban is későinek vélte az önvizsgálat elvégzését, és a többi főntebb említett kérdés nyilvános megvitatását, ehhez képest az éppen kibontakozó diskurzust az új hatalom berekeszti, s ez a berekesztés abban a történelmi pillanatban történik, amikor még semmi sincs tisztázva.

* * *

Látszólag messze kerültünk az eredeti kérdésünktől: a német megszállás következményeitől. Úgy gondoljuk, könnyen belátható, hogy az események és ennek következtében az események rekonstruálása mégis „jogosan” és indokoltan vezettek minket ilyen messzire. Hogy nem sikerült a magyar társadalomnak tisztázni felelősségét a zsidóüldözésekben, nem utolsó sorban azért volt, mert nem tisztázta megnyugtató módon a német felelősség mértékét és terjedelmét. Ez a két dolog ugyanis összefügg egymással. A magyar zsidóság pusztulása, továbbá ennek a tragédiának az egész nemzetet átölelő és megmozgató feldolgozása nem történt meg. Ez súlyos teherként nehezedett a társadalomra évtizedeken át. Hozzá kell tennünk, nem ez volt az egyetlen elhallgatott probléma, amely mérgezte a közéletet éppúgy, mint a kisemberek hétköznapijait. Az elhallgatás indokai között szerepet játszott az akkori kommunista pártvezetők zsidó származása egyrészt, másrészt ezeknek a vezetőknek az a feladata, hogy az országot és annak erőforrásait a Szovjetunió hidegháborús céljainak rendeljék alá.

A következő jelentősebb publicisztikai írás, amely szélesebb olvasói réteghez is eljutott, 1975 augusztusában jelenik meg a *Valóságban*; Száraz György cikke: „Egy előítélet nyomában”⁵⁰ Száraz tanulmánya, Ember Mária *Hajtűkanyar* című könyve kapcsán született: „Hogyan kell írni az 1944-es évről? Sebeket tépő szenvedéllyel vagy óvatos tapintattal?”⁵¹ Száraz a cikkében hosszasan fejtegeti a magyar-zsidó együttélés múltját, egészen a honfoglalástól kezdve a XX. századig. Az 1940-es évekről már személyes élményei is vannak. Ezek a személyes élmények színesítik az írás komor hangulatát. Az esszé az antiszemitizmusról szól, legalábbis elvileg. A hosszú történelmi áttekintés után következnek a háborús évek, majd eljutunk egészen az 1970-es évekig, a cikk keletkezésének idejéig. Száraz mesterien vegyíti a hivatalos történelmet a maga

⁵⁰ A későbbiekben a cikk idézetei a *Zsidókérdés – Asszimiláció – Antiszemitizmus* című kötetből valók, Gondolat 1984, szerk. Hanák Péter.

⁵¹ Száraz György: *Egy előítélet nyomában*, 297. o.

privát történelmével. Szinte krimit ír, amelyben a végén derül ki minden. Szinte – irtuk az előbb –, mert a krimiben kiderül az igazság a végére. Száraz tanulmányában sok minden kiderül – de nem „az” igazság. Meg kell jegyeznünk az író védelmében, hogy nem is ígért az olvasó számára olyat, miszerint ő lenne az, aki mindent tisztáz, és az is igaz, hogy olyan problémáról írt, amelyben igencsak nehéz „az” igazat megtalálni. Az esszé utolsó bekezdésében ezt olvashatjuk: „1944-ben nemet kellett volna mondani. Nemet és csak nemet, feltétel nélkül, mindenkinek.”⁵² Tehát nemet a gettóra, a sárga csillagra, a vagonokra; 1944-ben azonban nem mondott mindenki feltétel nélkül nemet. Viszont néhányan – nem is kevesen – ezt megtették. Akkor hol a határ? Mely arányoktól számítható egy nép bűnösnek? Csak akkor menekülhet a múlt számonkérő emlékezete elől, ha mindenki jól vizsgázott, vagy van valamiféle átmenet? Száraz egész cikkében végigvonul az a gondolat, miszerint mi magyarok nem viselkedtünk rosszabbul, mint számos más nép. Példákat elsősorban a román és a szlovák fasiszta állam zsidókhöz való hozzáállásáról hoz. Mások bűnei azonban nem mentik a miénket. Ezt Száraz is tudja. „Megismétlem hát: az elhallgatások, a ki nem mondott gondolatok, a rosszul értelmezett tapintat árnyékában előítéletek tenyésznek, be nem gyógyult sebek gennyednek. És ha úgy teszünk, mintha minden rendben volna, ha mindent az időre bízunk – ez is megcsúfolása törvényeink szellemének.”⁵³

A mi számunkra kiderülhet ebből az idézetből, hogy 1975-ig sem történt meg a tisztázás, be nem gyógyult sebek gennyednek még mindig. Száraz nem akarja a felelősséget kizárólag a németekre hárítani. Ám ha a felelősség magyarokra eső része esik útjába, akkor fordul rendszeresen a személyes történelem intim, megható, néha bájos részleteinek leírásához. Persze: ő, a nővére, a nagymamája nem tettek semmi rosszat, még csak antiszemiták sem voltak – legalábbis nem nagyon. Részlet a nagymama 1944. március 20-án kelt leveléből: „Tele vagyunk német katonákkal. [...] Mindenkit, aki el akar utazni, leigazoltatnak, gyerekeket is; ha zsidó, nem szabad elhagynia a várost. Szerencsétlenek, hogy meg vannak ijedve. Kicsit nem árt nekik, mert már nerc bundákban, amiből 12 ezer pengő darabja úgy szaladgáltak az utcán, mint azelőtt a bárány, és természetesen csak zsidó nőkn. Keresnek, de mutogatják is, s ezekért utálják a rendes zsidókat is [...]”⁵⁴ A levélrészletben sok minden benne van, amiről mindeddig beszéltünk. A gazdag zsidó, természetesen a háború előtti gazdag zsidó képe, szemben a „rendes” zsidóval, aki nem magamutogató. Látják a zsidók kétségbeesését, de nem tesznek ellene semmit. Tudtak volna valamit is tenni? Pont a nagymamák? És amiről Bibó is beszélt – a részvégtlenség, ami

⁵² Száraz György: id. mű, 336. o.

⁵³ Száraz György: id. mű, 336. o.

⁵⁴ Száraz György: id. mű, 324. o.

nagyon fájt a zsidóknak. A történetnek nincs vége 1944-ben. Akkor kezdődik, és Száraz cikkének írásakor a 70-es évek közepén még mindig tart. „1945 júniusában hallottam először a kifejezést: 'fasiszta nép' [...] Három férfi mellé szorultam; angolos szabású uniformist viseltek csehszlovák jelzésekkel. De magyarul beszéltek. A beszédjükből kivehettem: pesti hazatérő munkaszolgálatosok. Hangosak voltak, jól tápláltak, a hazatérés boldog eufóriájában. Szinte kedélyesen tárgyalták: ki kivel számol le [...]”⁵⁵ Van Száraznak más élménye is. „Egy hónappal később, Dunavecscén beszéltem nővérem régi barátnőjével. Akkor jött haza Ausztriából: parasztnál dolgozott, dicsérte a németeket. Az igazi gyilkosok a magyarok voltak – mondta –, hogy él, gettó és csendőrök után, azt a németeknek köszönheti.”⁵⁶ Az antiszemitizmus kialakulásának és megjelenési formáinak történetéhez illetve annak elemzéséhez Száraz nem sok újat tesz hozzá. Az antiszemitizmus és a zsidókérdés tudatos megkülönböztetése és elméleti szétválasztása sem történik meg nála, ami pedig – ahogy láttuk fentebb – korábban, a háború utáni években már több szerzőnél megtörtént. Száraz tehát igazságot szeretne tenni, és igazságot szeretne szolgáltatni. A probléma azonban az, hogy nem világos eléggé, milyen perben? Kik állnak ítélőszéke előtt, és milyen minőségben? Mi magyarok nem vizsgáztunk jól 1944-ben. Mégsem vagyunk felelősek. Legalábbis nem mindannyian, nem a „nép” A „zsidók” túlzottan büntetnek bennünket, miközben más bűnösöket nagyvonalúan felmentenek. A számonkérés során pedig ők is követtek el hibákat, amelyek, kibeszéletlenségük miatt, később mára –, akadályai lettek az igazi őszinte önvizsgálatnak. Mert a történelmet elviselő kisember nem tesz analitikus különbséget esemény és esemény között. Számára az események egymásutániségében valami logikának kell lennie. Vagyis a zsidók az őket ért üldöztetést utóbb megbosszulták. Az indulat megvolt bennük, erre volt példa a két fentebbi idézet. A közös szenvedés „sorsközösséget”, sajátos „bajtársi szellemet” hozott létre a zsidóságon belül. A háború utáni években – 1949-ig – kialakult egy sajátos közmegegyezés a hivatalos álláspontot illetően. A zsidóság ellen elkövetett bűnök részét képezik a magyarság ellen elkövetett bűnöknek. A számonkérés tehát a gyilkosok és gonosztevők ellen folyhat. Nincs külön zsidó illetve magyar szenvedés, következésképpen nincs külön számonkérés sem. Különösen nem lehetséges ez egymással szemben, így rekonstruálja Száraz az eseményeket. A kibeszélés, az őszinte önvizsgálat elmaradása, a számonkérés anomáliái mára 1975-re súlyos teherként nehezedenek mindazokra, akiket így vagy úgy a történelem vagy saját sorsuk kapcsolatba hozott a „zsidókérdéssel” Vagyis meg kell, meg kellene történnie az önmagunkkal való szembenézésnek. De nem csak az 1944-es, hanem az azóta

⁵⁵ Száraz György: id. mű, 328. o.

⁵⁶ Száraz György: id. mű, 328. o.

eltelt időszakot is be kell vonni a föltáró vizsgálatba. Ez Száraz cikkének „üzenete” Száraz György képes volt a kényes témát megfogalmazni és visszacsempészni a szellemi közélet nyilvános fórumaira. Mindezt úgy sikerült elérnie, hogy nem csak a holokauszt lett ismét a nyilvános diskurzus tárgya, hanem a háborút követő számonkérés is. Ebben valóban egyedülálló Száraz cikke.

Nem váratlan ezek után, hogy ez a tanulmány sem maradt visszhangtalan. Igaz az is, hogy elsősorban külföldön volt komoly sajtója a tanulmánynak: elsősorban izraeli és amerikai zsidó újságokban és folyóiratokban. Magyarországon még 1975-ben sem kaphatott teljesen szabad utat a vészkorszakról és az utána következő történelmi eseményekről szóló vita. Száraz György hivatalos helyről kap „sugallatot” tanulmányának megírására, de ugyanez a hivatalosság az ügyet ezzel le is zárja. Nincs további vita. Száraz néhány évvel később beszámol arról milyen fogadtatásban részesült az esszé.⁵⁷ Sok levelet kapott, vitatkozót, egyetértőt stb. A mi számunkra az érdekes az, hogy ezek a hozzászólások miért nem kaphattak nyilvánosságot Magyarországon? Miért nem lehetett az események után harminc évvel sem vitát rendezni a felelősség kérdéséről? Az is nyilvánvaló, hogy ez a vita jól szabályozott is lehetett volna. A szellemi elit kiválogatott reprezentánsai vehettek volna részt benne, jól körülhatárolt témával, előre kijelölt opponensekkel, meghatározott ideig stb. Az akkori kultúrpolitikai vezetés rendelkezett annyi hatalommal, hogy mindezt el tudta volna intézni, le tudta volna vezényelni. Mégsem vállalkoztak erre. Száraz 1982-es cikkében utal arra, hogy a zsidókérdés és az antiszemitizmus nem ugyanaz a dolog. Egy kérdésre válaszolva kifejti; véleménye szerint Magyarországon – a '80-as években – zsidókérdés nincs, de antiszemitizmus van, mint ahogyan van számos más helyén a világnak. Ebben a cikkben azonban már nem tér ki hangsúlyosan az 1944-es év eseményeire illetve a felelősség kérdésére.

Levonhatunk többféle következtetést is mindabból, amit eddig megtudtunk. A leginkább azonban egy kérdés tolakodik előre: hová tűnt 1949 után az önvizsgálat? Miért kellett közel harminc évig hallgatni ebben az ügyben? A harmincadik „évfordulón” miért kellett letudni egyetlen tanulmánnyal a problémát? Ez csak látszólag több kérdés, valójában egy: 1949 után központi vezérlésű szellemi közélet alakult ki Magyarországon. Pontosabban egy központból irányított mechanizmus működött, amely csak bizonyos értelemben nevezhető „szellemi közéletnek” Abban az értelemben, hogy azt a funkciót van hivatva betölteni, amit egy szabadabb világban a szellemi közélet betölt. Ebben az álközéletben csak olyan témák jelenhettek meg és csak olyan formában, ahogyan azt a központ, vagyis a kommunista párt akarja illetve kívánja. A kérdés

⁵⁷ Száraz György: „Egy interjú nyomában”, *Vigília* 1982. november.
DIGITALIZÁLTA: MISKOLCI EGYETEM KÖNYVTÁR, LEVELTÁR, MŰZÉUM

tehát olybá alakul át, hogy miért nem akarta, miért nem állt érdekében a kommunista pártnak (az MDP-nek, később az MSzMP-nek) tisztázni a magyar felelősség mértékét, súlyát?

Az egyik lehetséges válasz az, hogy a magyar nép egyébként is megalázottnak érezte magát, s a zsidóüldözésekben való egyértelmű és egyoldalú elmarasztalás tovább súlyosbította volna ezt az érzést. A kommunista párt vezetői, éppen abból a megfontolásból, hogy ne élezzék tovább a helyzetet, nem erőltették a kérdést. Ne feledjük, amit Bibó is és mások is hangoztattak, a háborút követő perekben és igazolási eljárásokban túl sok volt a zsidó közreműködő. Ezután pedig a túlnyomó részben zsidó származású vezetőkkel rendelkező párt diktatúrát vezetett be, mégpedig nagyonis kemény diktatúrát. Ha mindezek mellett a társadalmat még egy újabb önérzetét sértő eljárásnak vetik alá – az már sok lett volna, gondolhatták a kommunista párt ideológusai. Többen érveltek amellet, hogy a háború utáni években Magyarországon nem alakult ki „zsidó hatalom”; Bibó is, Száraz György is. Pusztán az a tény, hogy emellett érvelni kellett, ezt a témát egyáltalában szóba kellett hozni, már mutatja, hogy a „zsidó hatalom” kérdése – mint probléma – felmerült akkoriban. Az érvelés, amelyet Bibó – és később nyomában mások – használt, tartalmaz egy érdekes motívumot. Bibó összehasonlítja: „Magyarországon e pillanatban, minden valóságos helyzetet és fejlődési lehetőséget számbavéve, kevésbé van zsidó hatalom, mint valaha a legújabb korban.”⁵⁸ Tehát értsük ezt úgy, hogy korábban létezett valamiféle zsidó hatalom? Igen, Bibó és Száraz is így érti. Ők elsősorban a zsidó nagytőke hatalmára gondoltak. De mások, a kevésbé iskolázott és képzett emberek valószínűleg nem csak a tőke hatalmára gondoltak. Fertőzöttek az antiszemita propagandától, szélesebben értelmezték a zsidóság „hatalmát” Beleértették a sajtót, azt, hogy az ügyvédek, orvosok és egyéb „úriemberek” java része zsidó. Tehát megszokták a létét ennek a hatalomnak. Számukra csak be kellett helyettesíteni a háború előtti pozíciókat a későbbiekkel, és kész volt a térkép. Ezt a helyzetet jól érzékelték a kommunista párt vezetői. Jobban ráéreztek a közhangulatra, és arra, ami mögötte megbújt, mint sok társadalomkutató. Az MDP ideológusai kidolgozták erre a stratégiát: a probléma úgy oldható meg, ha egyszerűen eltűnik. Ha eltüntetjük, láthatatlanná tesszük a problémát, előbb-utóbb talán ténylegesen is megszűnik – gondolhatták. Ezzel a megoldással több legyet is üthettek egy csapásra. Elkerülhető a magyar társadalom túlzott megalázása, ugyanakkor nem kerül sor a felmentésre sem! Bármikor elővehető a kérdés, és vádként is megfogalmazható – az egész társadalommal szemben. A „fasiszta nép”, a „bűnös nemzet” címkék erre szolgáltak. A magyar társadalom nem végezhetett önvizsgálatot, mert nem is engedték, hogy végezzen. Nem mérhette fel saját felelősségének mértékét, következésképpen nem is vállalhatta

⁵⁸ Bibó István: id. mű, 787. o.

azt, mert nem tudhatta, hogy mit, milyen mértékben kell vállalnia. De az mindenki számára ismert és tudott volt, hogy olyan tragédia történt 1944-ben, amiért valakinek felelősnek kell lennie. Ha nincs tisztázva közmegegyezéssel, hogy ki milyen mértékben felelős, akkor akár az egész magyar nép is felelős lehet – ha ezt a Párt érdeke úgy kívánja. De lehet válogatni is: bárkit, bármely társadalmi csoportot meg lehet vádolni fasiszmissal. A sor kegyetlen fintora és a kommunisták cinikus politikája folytán nem egyszer a háború alatt üldöztetést elszenvedett zsidóknak a „demokrácia” idején is el kellett szenvedniük üldöztetést, néha fasisztának bélyegezve. A másik ok, ami miatt a kommunisták nem siettek tisztázni a helyzetet, valóban az MDP és az ÁVO vezetőinek származása volt. Igaz ugyan, hogy ők nem éreztek már igazi sorsközösséget a zsidósággal, magukat büszkén kommunistának tartották. A világot az osztályharc és az internacionalizmus szemüvegén keresztül nézték, de azért annyira naivak nem voltak, hogy azt higgyék, mindenki ugyanazon a szemüvegen keresztül látja a világot, mint ők. Tudták jól, a társadalom jelentős része zsidó hatalomnak tartja uralmukat. Ennek a véleménynek nem akartak a már egyébként is meglévő látszathál több érvet biztosítani. A taktika tehát az volt, csak egyesek ellen kell felhasználni „bűnös fajüldöző” címkét, az egész országot pedig rá kell venni, hogy felejtse. Tegyen úgy, mintha nem történt volna semmi.

* * *

Az, hogy a német megszállás következményei között kitüntetetten foglalkozunk a holokauszttal, nem véletlen. Meggyőződésünk, hogy a magyar társadalom egyik legsúlyosabb problémája volt mindez az elmúlt évtizedekben, az elhallgatás, az elfojtás és az öntisztulás lehetetlensége miatt. Ez abból is látszik, hogy amikor a szellemi és politikai élet szabadabbá vált, a társadalmi viszonyok fokozatosan demokratizálódtak, azon nyomban ismét előkerült a „zsidókérdés” ügye. Az első nyilvános vita Püski Sándornak egy a *Magyar Hírlap*ban tett 1988-as nyilatkozata kapcsán robbant ki. Cserépfalvi Imrével folytatott vitája során, Püski azt találta mondani: „Az sem számít, hogy bármikor és bárhol [...] a fél-Európában dúltak a zsidóellenes pogromok; Magyarország mindig üdítő kivétel volt, még a második világháborúban is utolsó menedékhely. Az sem számít, hogy a háborúba is azért kellett belépniük, és 42-43-ban azért nem léphettünk ki időben, nehogy a német megszállást és ezzel együtt a zsidóság végzetét provokáljuk, mert akkor mi lesz a nyolcszáz ezer magyarországi zsidóval. [...] Ezért lettünk utolsó csatlós, ezért nyomorítottak meg bennünket még jobban a békekötéskor, mint az első világháború után. A német megszállás 1944 márciusában mégis bekövetkezett, a magyar állam szuverenitása megszűnt, ezért kerülhetett sor a vidéki zsidóság elszállítására és elpusztítására, nem a magyar

nemzet akaratából.”⁵⁹

A vitához Bíró Zoltán egy szerkesztőségi cikkel szól hozzá.⁶⁰ Ez megvédi Püskit, de nem a kijelentését. Február harmadikán pedig Berkes Tamás az *Élet és Irodalomban* közöl hosszabb írást.⁶¹ Berkes határozottan aktualizál, cikkének ez is a célja. Püskiről megállapítja, hogy antiszemita, akitől sürgősen el kellene határolódnia a *Hitel* szerkesztőségének. Az elsősorban a népi írókat tömörítő lap azonban ezt nem teszi meg: ebből arra lehet következtetni, hogy a népi írók is antiszemiták. Bíró Zoltán cikkéhez szól hozzá Eörsi István.⁶² Ő azt kifogásolja, hogy Püski állításai nem felelnek meg a történelmi igazságnak, és ezzel a ténnyel Bíró a cikkében nem foglalkozik, ezzel szemben elkendőzi a felelősségvállalás kérdését. Eörsi hosszan idézi Bibó 1948-as tanulmányát. A magyar társadalom igenis felelős azért, ami a második világháború alatt a zsidósággal történt. Ez a vita torzó maradt. Pedig talán jobb lett volna még a rendszerváltás előtt lefolytatni egy tisztázó diskurzust; és erre Püski Sándor kétségtelenül vitatható – kijelentései is alkalmas alapot szolgáltathattak volna. Megfigyelhető ugyanis valamiféle skála a vészorszakhoz való viszonyban. A felelősség teljes elhárítása, a felelősség áthárítása, a részbeni felelősségvállalás és a teljes vállalás illetve maradéktalan felelősség-ráruházás – ennek a skálának a fokozatai. Megfigyelhetjük a rendszerváltás körül kibontakozó vitákban, hogy szinte kivétel nélkül az alapján fogják a résztvevők minősíteni a másik felet, hogy mennyire vállalja fel illetve hárítja el a magyar társadalom felelősségét a zsidóüldözésekben. Aki az illető hozzászóló szerint nem elég bűnbánó, illetve fordítva, túlságosan is az, az megkapja a megfelelő címkét: vagy antiszemita lesz belőle, vagy a magyarság ellensége. Püski Sándor a felelősség-áthárítók táborát gyarapította. Igaz, ehhez hozzáette még azt is, hogy a magyarság hátrányára volt a zsidókkal szembeni „jóhiszemű” bánásmód. A békeszerződés és ezzel összefüggésben a határok kérdésének ügyét összefüggésbe hozni a zsidóüldözésekkel, ez nem Püski „találmánya”: erre már Révai 1946-os cikke is utalt. Ez pedig egy olyan kérdés tematizálását jelenthette volna, amely „mindkét fél” számára a lehető legérzékenyebb pont. Mégis elképzelhető lett volna – éppen az érzékenység okán – ezen az alapon lefolytatni egy vitát. Nem szándékunk állást foglalni abban a kérdésben, hogy mennyire felelt meg a történelmi valóságnak az, miszerint a béketárgyalásokon a határok kérdésében számított volna a zsidóüldözésekben való felelősség kérdése, és mennyire volt a Horthy-rezsimnek fontos kérdés a zsidók kímélése akkor, amikor a taktikai döntéseiket hozták 1942-43-ban. (Egyik esetben sem a fentiek voltak a sorsdöntők.) Azt

⁵⁹ Püski Sándor: „Válasz Cserépfalvi Imrének”, *Magyar Hírlap* 1988. december 7.

⁶⁰ Bíró Zoltán: „Püski ürügyén?”, *Hitel* 1989. január 18.

⁶¹ Berkes Tamás: „Püski ürügyén”, *Élet és Irodalom* 1989. február 3.

⁶² Eörsi István: „Mihez nem kell történettudósnak lenni?”, *Hitel* 1989. február 15.

azonban kijelenthetjük, hogy egy tisztázó vita alapjául ennek ellenére vagy éppen ezért – megfelelő volna egy a történeti valósághoz csak részben idomuló vélemény elemzése. Éppen azért, mert a vitának nem elsősorban a történelmi tények igazolása illetve cáfolata lett volna a tárgya, hanem az erkölcsi és politikai felelősség mértékének megállapítása és vállalása – közmegegyezéssel.

A jelentősebb napilapok és folyóiratok hasábjain 1990-ben csúcsosodik ki a vita. A *Népszabadság* május 12-ei szombati számában két cikk is foglalkozik a zsidóság helyzetével és problémáival. Az egyiket Rózsa T. Endre jegyezte, s a témánk szempontjából fontos kérdést, a „zsidóuralom” kérdését is tárgyalja többek között. Tagadja egy ilyen hatalom létét, a második világháború után is és azelőtt is: érvei elsősorban Bibó érveire emlékeztetnek, azokra vezethetők vissza. A másik írás Gadó György cikke. Az előzőnél jóval szókimondóbb, provokatívabb. Már a cím is jelzi ezt: „A meggyilkoltak zsarnoksága” Gadó szerint jóvátételt kell fizetnie a magyar államnak a zsidóság számára mindazokért a megaláztatásokért és szenvedésekért, amit a magyar állam 1938 és 1945 között a zsidóság ellen elkövetett. Véleménye szerint a magyar állam közreműködésével gyilkoltak le 600 000 zsidót, bűnrészesség terheli tehát az államot is. Gadó kérdése az, hogy meddig tűri még el a maradék zsidóság azt, hogy az üldöztetésért még mindig nem kap elégtételt? Az ő problémája nem az, hogy túl sok lenne a bocsánatkérés, az önvizsgálat; éppen ellenkezőleg. Ő ezekből nem lát semmit, szerinte még 1990-ig sem történt ez ügyben semmi érdemleges.⁶³

Ennek az évnak a nyári hónapjaiban robbant ki azután az a vita, amely sok elemző szerint „kódolva” volt az új magyar demokrácia pártstruktúrájában. Nem feladatunk a rendszerváltó pártok szerveződésének eszmetörténeti hátterét föltárni és elemezni, de az kétségtelen, hogy ezen év második felében súlyos viták zajlottak az antiszemitizmus és zsidókérdés körül. Július 30-án Kéri Kálmán egykori vezérkari tiszt 1990-ben MDF-es képviselő, a parlament korelnöke azt találja mondani az országgyűlésben, hogy Magyarország a második világháborúban a bolsevizmus elleni harcával tulajdonképpen jót is cselekedett. Természetesen a sajtó rögtön reagált, hiszen Kéri Kálmán kijelentése új dimenziókat adott a XX. századi magyar történelem addig kialakult nézőpontjaihoz. A vitához többek között Karsai László és Csurka István is hozzászóltak, egymással vitázva.⁶⁴ Fontosnak tartjuk felhívni a figyelmet, hogy itt egy történész és egy író-politikus vitázik. Nem azt kifogásoljuk, hogy íróként és politikusként Csurka István hozzászólt a kialakuló sajtópolémiahoz, ehhez joga volt. Sőt sajnálatos, hogy rajta kívül kevesen tették meg, olyanok, akik véleménye szintén sokat hozzátehetett volna a tisztázáshoz. A probléma inkább

⁶³ Lásd *Népszabadság* 1990. május 12.

⁶⁴ Karsai László: „Csurka István és a politikai gólyalábak”, *Népszabadság* 1990. augusztus 8.

az, hogy a feladatuk nem volt ugyanaz. Mint már fentebb említettük, egy dolog a történelmi tények tisztázása, és egy másik dolog az erkölcsi felelősség vállalása. Ez utóbbinak tisztázásához – a magyar kultúrtörténeti hagyományok alapján – igenis nagy szükség lett volna a magyar íróársadalom őszinte megnyilatkozásához. A történelmi tények pontos számbavétele pedig a történészek feladata lenne. A dolgok azonban összekeveredtek. Karsai cikkében azt állítja, hogy a zsidótörvények fizetségképpen szolgáltak a németeknek az ország gyarapításáért cserébe, amit német segítséggel értünk el; a zsidótörvények elfogadása idején pedig még nem volt az ország megszállás alatt. Vagyis egy etikailag nagyon is kifogásolható „üzletet” kötött a magyar állam a náci Németországgal. A trianoni határok revíziója az egész magyar társadalom egyetértésével ment végbe, a magyarság javát – vagy vélt javát – szolgálta; senki nem kifogásolta azt, hogy milyen árat kellett ezért fizetni. Karsai tehát pont az ellenkezőjét állítja annak, amit Püski: nem a zsidóság védelmét szolgálták a „zsidótörvények”, éppen ellenkezőleg, a magyarság érdekeit szolgálták, erkölcsileg kifogásolható módon. Az érveknek és ellenérveknek ebben a furcsa egymásutániségában kirajzolódni látszik egy félelmetes kép. Eszerint a „két nép”, a „két oldal” csak egymás rovására érhetett el „sikereket”, valósíthatta meg vágyait illetve élhette túl a háborút – vagy fogalmazhatunk így is: a történelmet. Ez a rémkép nem is sokáig váratott magára. A Kéri Kálmán kijelentése körül kibontakozó vita egyszer csak átalakult egy másfajta vitává.

Csoóri Sándor a *Hitel* hasábjain jelentette meg jegyzeteit „Nappali hold” címmel. A szeptember 5-i számban a következőket írta: „Azt hiszem, talán Ady ideje az az utolsó pillanat, amikor a nemzet kérdései, a magyarság kérdései még átélhető egzisztenciális és történelmi problémaként lobbanhattak föl a zsidóságban. A zsidóság például nemcsak a nyelvet, a nyelvben megüledett fájdalmakat is megtanulta. A Tanácsköztársasággal, a Horthy-korszakkal, de különösen a Vészkorszakkal a szellemi-lelki összeforradás lehetősége megszűnt. [...] Manapság egyre határozottabban érződik, fordított asszimilációs törekvések mutatkoznak az országban: a szabadelvű magyar zsidóság kívánja stílusban és gondolatilag 'asszimilálni' a magyarságot.”⁶⁵ Csoóri Sándor tehát kimondja azt, amit rejtetten már azelőtt is többen sejtettek, de nem állítottak: a magyarság és a zsidóság közé lebonthatatlan és áthatolhatatlan falat húzott a vészkorszak. Ez a cikk és különösen néhány vitatott állítása lesöpörte a színpadról a „Kéri-vitát”. Miért is okozott olyan nagy vihart Csoóri állítása, mint amelyet? Ha pusztán a legtöbbet idézett – és általunk is citált – szöveghelyet vizsgáljuk, akkor akár örülhetnénk is. Csoóri úgy véli (kvázi: beismeri), hogy a magyar zsidókat a második világháború alatt olyan atrocitások érték, olyan súlyos megaláztatásokat kellett elszenvedniük, amelyeket nem lehet elfelejteni, amelyeket nem lehet

⁶⁵ Csoóri Sándor: „Nappali hold”, *Hitel* 1990. szeptember 5.

megbocsátani. Mivel Csoóri azt állítja, hogy a zsidók és a magyarok között húzódik a fal, ebből arra kell következtetnünk, hogy a magyarság igenis felelős mindazért, ami a magyar zsidókkal történt. Lehet, hogy mást is terhel felelősség, de ez legyen az ő dolguk, mi a magunkéval foglalkozzunk. Ez tisztességes álláspont lenne. Csoóri azonban nem értekezik bővebben arról, miben is állna a magyarság felelőssége, milyen mértékű az és mi legyen mindennek a tanulsága. Írásának nem is az volt a célja, hogy ezt tisztázza. A szöveg tehát nem erről szól, és a történet sem. Csoóri Sándor felsorol neveket, akikről feltételezi, hogy minden megpróbáltatás ellenére meg tudtak maradni magyarnak, „magyarul gondolkodónak”, akik átérzik és megértik a magyarság sorskérdéseit. A többiek azonban?... És itt a probléma. Kik azok a többiek? Kik azok a „zsidók”? Kik akarják asszimilálni a magyarságot magukhoz, vagy valahova másfelé? Ezt Csoóri nem pontosítja. Ez pedig így nagyon támadható állítás. Mindenki más, aki vállalja zsidó identitását is, és egyben magyar voltát sem tagadja meg, sértve érezhette magát. Kirekesztve, ahogyan Kertész Imre válaszcikkének címe is utal erre.⁶⁶ Elsősorban ezt a kirekesztésre utaló mondatot kifogásolta sok reagáló. Csoóri Sándor később megpróbálta megmagyarázni, hogyan is értette mindazt, amit mondott: „el lehet-e várni a megalázottaktól, a kitaszítottaktól, a tömegsírok ledobhatatlan terhével hazaérkezőktől, hogy úgy gondolkodjanak a nemzetről és a hazáról, mint az elpusztított Radnóti, mint Levendel, vagy mint az édesapád? Nem lehet! A szörnyűségek túlélése utáni történelmi másnapon én még a bosszúállás beteges föllobbanását is megértem, noha megítélem. A nyers és a közvetett bosszúállását egyaránt, hisz akitől olyan abszurd módon veszik el a szülőföldjét, miként a zsidóságtól, mért ne választhatná helyette otthonául akár a gyűlöletet is? A főnti gondolatsort követve Neked ismétlem meg újra kifogásolt tételemet: a Vészkorszak után nem azért szűnt meg az asszimiláció mindkét felet gazdagító lehetősége, mert a 'mélymagyar' vagy 'mélybesenyő' Csoóri ezt sokaktól önkényesen megtagadja, hanem azért, mert a két-három koalíciós év nyüglődései után hosszú időre maga a nemzet is megszűnt. Elvesztette öntudatát, ellenálló reflexeit. Ugyan mihez lehetett volna itt jó lélekkel asszimilálódni?”⁶⁷ Csoóri Sándor tehát úgy gondolja, hogy „általában” a zsidóság már nem képes a harmonikus együttélésre a magyarokkal, de „kivételek” azért vannak. Az igazán figyelemre méltó állítás azonban itt az, hogy nem volt mihez asszimilálódni. De miért is szűnt meg a nemzet 1949 után? És ki a felelős a magyar nemzet megszűnéséért, zárójelbe tételéért? Ezt a fel nem tett kérdést minden vitapartnernek magának kellett megválaszolnia. Ez a magyarázat illetve sejtetés

⁶⁶ Lásd Kertész Imre: „Nem tűröm, hogy kirekesszenek!”, *Magyar Hírlap* 1990. szeptember 25.

⁶⁷ Csoóri Sándor: „A mélypont. Válasz Kertész Ákos nyílt levelére”, *Magyar Nemzet* 1990. október 6.

természetesen nem elégítette ki a bírálók igényeit, mert igaz ugyan, hogy elismeri a vézskorszak rettenetét, de sokak szerint új csapdákat állít, amit egy felelős írástudónak nem lenne szabad.

A bírálók és hozzászólók többsége aktuálpolitikai szempontból elemezte Csoóri írását. Ez nekünk e helyütt nem feladatunk. Meg kell viszont említenünk, hogy miként a háború utáni helyzetben is, úgy most is a probléma megnyugtató megoldása nélkül kezdett neki a magyar társadalom a demokrácia „építésének”. Az igazi vita, diskurzus elmaradt ismét. Pillanatnyi politikai célok érdekében használta fel a legtöbb hozzászóló az érveit. Csoóri cikke inkább csak ürügy volt politikai és ideológiai állásfoglalásra. Amíg 1949-ben egy diktatórikus politikai rezsim hatalmi szóval rekesztette be az éppen kibontakozó tisztázó vitát, addig 1990-ben, a szabadság korának kezdetén sokan a pillanatnyi politikai előnyökért áldozták fel a kibeszélés lehetőségét. Hanák Péter cikke az egyik kivétel ez alól.⁶⁸ Hanák áttekinti a magyar-zsidó együttélés elmúlt évszázadait, és külön is szól a vézskorszakról. Szerinte a felelősség áthárítása az, amit Csoóri állít. Nincs és nem is volt valamiféle titkos zsidó szövetség, maffia, amely hatalmat gyakorolt volna. Most sincs ilyen, következésképpen asszimilálni sem képes. Viszont továbbra sem történt meg Hanák szerint sem a felelősségtől áthatott önvizsgálat. Ez lehetne a zárszó. Az új, szabad, Magyarország nem kezelte a sebet, amely évtizedek óta gyógyulatlan. Ezzel a tehetéttel indult neki a demokratikus korszaknak.

Itt jegyezzük meg, hogy Csoóri Sándor nézőpontja nem egyedi. Nem arra gondolunk, hogy sokan osztják a megbékélés lehetetlenségére vonatkozó álláspontját, hanem arra, hogy ellenkező előjellel is megközelíthető a kérdés. A Landesmann-ügy néven elhíresült sajtóvitára gondolunk, amelynek menetét egyébként nem vizsgáljuk.⁶⁹ Egyrészt azért nem, mert megjelent önálló kötetben is minden publikáció, amely e tárgyban napvilágot látott, másrészt azért sem, mert nem a mi általunk vizsgált téma volt az elsőszámú vitakérdés abban a polémiában. Azonban utalunk arra, hogy Landesmann részéről a vita során elhangzottak olyan kijelentések, amelyek egybecsengenek Csoóri véleményével – bár van egy jelentős különbség. Landesman szerint lehetséges közeledés és „békés egymás mellett élés”, feltéve, ha a magyarság feltétel nélkül vállalja felelősségét és bocsánatot kér az elkövetett szörnyűségekért a zsidóságtól. Ez a megközelítés eléggé radikális – és persze szintén egyoldalú.

Nehéz örökséget cipel magával a magyar társadalom immáron több, mint ötven éve. Többszöri nekigyürkőzés után sem sikerült tisztázni közmegegyezéssel az érintettség, a felelősség a számonkérés, a megbocsátás mértékét, lehetőségét. Úgy érezzük, több táborra szakadt a magyar szellemi elit

⁶⁸ Hanák Péter: „Hagyomány és jövőkép”, *Népszabadság* 1990. szeptember 29.

⁶⁹ *A Landesmann-dosszié, Heti Magyarország* 1993.

ebben a kérdésben is. Mint már fõntebb utaltunk rá, véleményünk szerint létezik egy „láthatatlan skála”, amely a bûnrészesség és a felelõsség mértéke szerint osztályoz. A magyar szellemi elitben és a társadalomban is megoszlik a vélemény atekintetben, hogy hol foglal helyet a magyarság ezen a skálán. De ez csak az egyik probléma. A másik, nem kevésbé megosztó kérdés az, hogy nem egyezik a vélemény abban sem, vajon a skála mely fokától beszélhetünk egy egész nép antiszemitizmusáról, sõt bûnösségérõl. Ebbõl a szempontból is jelentõs véleménykülönbségek állapíthatók meg. Véleményünk szerint a két végpontot, szélsõséget leszámítva a skála bármely egyéb pontján elfoglalt pozíció jogosultnak látszik. A két szélsőség pedig, tisztázzuk: Egyfelõl az, hogy a magyarság egyetemlegesen felelõs a vészidõkért, és csak a magyarság felelõs, az elkövetett bûn pedig oly nagy, hogy halandó ember azt meg nem bocsáthatja. A másik véglet a teljes háritásé: nem a magyarság tettei vezettek a holokauszthoz, a németeket terheli a teljes felelõsség, megengedve, hogy néhány magyar kollaboráns is velük együtt osztozzon a felelõsségben. A kettõ között azonban sok pontja van ennek a képzeletbeli skálának, s akármelyik ponton helyez el valaki magát, nem feltétlenül lesz vádolható egyoldalúsággal.

A skála különbözõ pontjai egyben nézõpontok is. Ha valaki nem fogadja el, nem osztozik velem a szempontjaimon, az még nem feltétlenül antiszemita – feltéve, ha a skálán tõlem a „felmentõk” felé helyezkedik el –, és fordítva, nem feltétlenül idegen, gyökértelen, a nemzet sorskérdései iránt érzéketlen, ha a skálán tõlem a nagyobb önvizsgálatot s a szenvedések és szenvedõk iránti nagyobb alázatot elvárók felé helyezkedik is el. Mindegyik szempontból látható és elmesélhetõ a történet, mindegyik szempont tartalmazhat igazságot illetve igazságokat. Az IGAZSÁG azonban nem áll össze a részigazságok egyszerű summájaként. Az „igazság” sokféle oszlik. Az akkori magyar állam és politika felelõssége tagadhatatlan. A társadalom felelõssége azonban annyifelé oszlik, amennyi magatartásforma jelent meg a vészterhes idõkben. Mindenkinnek magának kell, vagy kellett volna eldõntenie, megtett-e mindent, amit tehetett. Ebben egyet kell értenünk Bibóval. De hogy azok a nemzedékek, akik nem élték át a vészidõket, hogyan és mennyiben osztozzanak a felelõsségben – erre a kérdésre nem tudjuk a választ. Tartunk tõle, erre a kérdésre nincs is válasz. Azt azonban tudjuk, hogy a magyar szellemi életnek az antiszemitizmus nem szabad, hogy sajátja legyen. Ennek legkisebb gyanúja is elég kell – kellene – legyen a közéletbõl való kirekesztésre, bár persze az antiszemitizmusnak esetenként indokolatlanul elõhozott vádja sem szabad, hogy megengedett eljárássá váljon a különbözõ szellemi viták kapcsán.

Sokan vélekedtek úgy az elmúlt évtizedekben, hogy a vészidõk következményei mindaddig rombolni fogják a magyar közéletet, amíg nem történik meg annak „kibeszélése” és nem állapodik meg a társadalom egy általánosan elfogadott értékelésben. A mi meggyõzõdésünk az, hogy valójában

nem lehet, de talán nem is szükséges egy mindenki által elfogadott, úgymond „objektív” álláspontot meghatározni. Nem lehet az igazságot csak egy szempontból, de több szempont mechanikus összegzéséből sem leírni. Talán az idő begyógyítja a sebeket, de nem vezet el – nem vezethet el – a felejtéshez.